

ESKİ ÇAĞLARDAN 15. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR GENCE ŞEHRİNİN SİYASİ TARİHİ

Abdulhalik BAKIR* - Feridun ŞENOL**

Öz

Şehrin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hakkında net bilgiler mevcut olmamasına rağmen, şehir önemli kültür ve ticaret merkezi konumunda yer almaktadır. Aynı zamanda zengin bir şehir olması nedeniyle ekonomik açıdan da Kafkasya coğrafyasında büyük öneme sahiptir. Depremler ve Moğol istilası sebebiyle şehir eski önemini yitirmiştir. Sonraki süreçte Gence şehrine yapılan iskân hareketleriyle birlikte siyasi değişiklikler yaşanmaya başladı. Yaşanan bu hareketlilik sonrasında Türk kavimleri Arrân ve Azerbaycan'ın etnik yapısını da şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, Arrân, Gence.

The Political History Of The City Of Ganja From Ancient Ages To The Second Half Of The 15th Century

Abstract

Although there is no clear information about when and by whom the city was founded, the city is located as an important cultural and commercial center. At the same time, it was also of great importance in the geography of the Caucasus from an economic point of view, as it was a rich city. Due to earthquakes and the Mongol invasion, the city lost its former importance. In the following period, political changes began to take place along with the settlement movements made to the city of Ganja. After this mobility, the Turkic tribes also shaped the ethnic structure of Arran and Azerbaijan.

Key Words: Caucasia, Azerbaijan, Arran, Ganja.

Geliş Tarihi: 16 Şubat 2022 - Kabul Tarihi: 8 Ağustos 2022.

Atf Bilgisi: Abdulhalik Bakır - Feridun Şenol, "Eski Çağlardan Onbeşinci Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Gence Şehrinin Siyasi Tarihi" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 131, Sayı 259, İstanbul 2022, s. 253-308, doi: 10.55773/tda.1074628.

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bilecik, Türkiye, E-posta: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4436-5322

** Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Bilecik, Türkiye, E-posta: feridunsenol@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3732-4290

Giriş

Kafkasya, Asya ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmesi ile günümüzde olduğu gibi tarihin ilk devirlerinden itibaren önemli bir coğrafi konuma sahip olmuştur. Bu konum itibariyle Kafkasya coğrafyası içerisinde yer alan *Arrân* ve *Azerbaycan*'a Türk boylarının da yer aldığı çeşitli kavim ve devletler tarafından seferler düzenlenmiştir. *Arrân* ve *Azerbaycan* ise coğrafyaya hâkim olan devletler açısından farklı bir önem teşkil etmiştir. Selçuklular, Anadolu'ya yapılacak seferler için *Gence* ve çevresi ile beraber *Arrân* ve *Azerbaycan*'ı askeri ve stratejik bir üs olarak görüyordu. İlhaneliler açısından bakıldığında ise İlhaneliler'a kışlak ihtiyacını karşıladığı gibi Kafkas arazilerinin korunması için *Arrân* ve *Azerbaycan*'a büyük önem vermişlerdir. Abaka Han, Geyhatu ve Gazan Han gibi İlhaneli hükümdarları *Gence* ve çevresini kışlak olarak kullanmışlardır.

Türk boyları ile başlayan ve Selçuklular ile devam eden yerleşme hareketleri neticesinde *Gence* ve çevresi de dahil olmak üzere tüm Kafkasya coğrafyasında Türklük unsuru siyasi ve etnik bakımdan büyük önem kazanmıştır. Bölgenin Türkleşmesi ile birlikte Anadolu'daki Türkleşme hareketlerinin yolu açılmıştır.

Gence Şehrinin Coğrafi Durumu

Gence, Azerbaycan'ın Bakü'den sonraki en büyük ikinci şehri ve Azerbaycan'ın eski şehirlerinden birisidir. Aynı zamanda şehir önemli kültür ve ticaret merkezi konumunda yer almaktadır. Şehir, Bakü'nün batısında Küçük Kafkasya dağlarının kuzeydoğu eteğinde ve Kür Nehri'nin sağ kollarından sayılan Genceçay'ın iki yakasındaki Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde yer almaktadır.¹

Gence, İslâm coğrafyası eserlerinde farklı sınırlar içerisinde yer aldığı görülmektedir. Mukaddesî, şehri *Rehab* bölgesinde yer alan *er-Ran* (*Arrân-Er-ran*) sınırları içerisinde göstermektedir.² XII. yüzyıl İslâm tarihçisi İbnü'l Esir ve XV. yüzyıl Azerbaycan müelliflerinden Abdürreşid el-Bakuvi'de *Gence* şehrinin *Arrân* şehirleri arasında olduğunu bildirmektedir. Ayrıca İbnü'l Esir, *Gence*'nin *Arrân* diyarının en büyük şehri olduğunu da kaydetmektedir.³

Arrân, Doğu Kafkasya'da bir bölgedir. Kür ve Aras Nehri arasında yer almakta olup, günümüzdeki *Gence* ve *Karabağ* vilayetlerinden ibaret bir böl-

¹ Oktay Efendizade, "Gence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 17.

² Mukaddesî, *Ahsenü't Tâkâsîm (İslâm Coğrafyası)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 381.

³ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt: X, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 235; Abdürreşid el-Bakuvi, *Kitab Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*, Şur Neşriyyatı, Bakü 1992, s. 107.

gedir. *Arrân*'ın kuzeyinde *Şirvan* ve *Şekî*, güneyinde *İrmîniye* (*Ermeniye*) ve *Azerbaycan*, güneydoğusunda *Mugan* vardır.⁴

İbn Havkal, İstahri ve Muhammed b. Necîb Bekrân ise şehri *Azerbaycan* sınırları dahilinde vermektedirler.⁵ Hamdullah Müstevfi ve Kazvinî ise coğrafi bir yer olarak göstermeyip sadece şehrin beşinci iklim bölgesinde yer aldığı bilgisini paylaşmaktadırlar.⁶

Ermeni müverrihlerinden Urfalı Mateos, *Gence* şehrini Ermenistan'ın bir şehri olarak kaydetmektedir.⁷

XIV. yüzyıl şairlerinden Suriyeli şair İbnü'l Verdi, *Arrân*'ı *Azerbaycan*'ın bir beldesi olarak göstermektedir.⁸

Arrân ismi Antik kaynaklarda “*Albania/Albanya*”, Orta Farsça'da “*Ardan*”, Gürcüce'de “*Rani*”, Ermenice'de “*Ağvan-Agvan*”, Süryanice'de “*Aran*” şeklinde geçmektedir.⁹ Yine Ermeni kaynaklarında “*Alvank*” şeklinde geçtiği de görülmektedir.¹⁰

Ermeni müelliflerinden olan Sebastatsi yazdığı vakayinamesinde *Arrân*'ın adını “*Aqvaniya*” olarak yazmaktadır.¹¹

Grabarca kaynaklarda *Albanya* adının Alban hükümdarı Aran'dan oluştuğu söylenmektedir. Aran'ın iyi huylu olmasından dolayı, ülkesine *ağu/ağy/eygu*, iyi (*eygu / eyi / iyi*) ve hoş anlamına gelen *Ağvan/Ağvanadı* verilmiştir. Fakat Aran'ın hükümdarlık dönemi tam olarak bilinmediğinden bu yeterli bir açıklama değildir.¹²

⁴ A. Zeki Velidi Togan, “Arrân”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul 1950, s. 596; Abdülkerim Özaydın, “Arrân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, s. 394.

⁵ İbn Havkal, *Sırat el-Arz (Yerin Haritası)*, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 263; İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2015, s. 178; Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, Notlar ve Değerlendirme ile Farsçadan Türkçeye Ter. Meryem Doygün, Ed. İlhan Erdem, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s. 104.

⁶ Fatih Çiftçi, *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l Kulüb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2016, s. 59; *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*'i, İnceleme ve Değerlendirme: Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019, s. 461.

⁷ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yinanç, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 174.

⁸ İbnü'l Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 101.

⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Ter. Mahmut Kemal Bey, Arap Harflerinden Latin Harflerine ve Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandırılan: Fuat Hacısalıhoğlu-İlhan Aslan, Ed. Ayşe Pul, 1. Baskı, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018, s. 18; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 5; Toma Metsopski, *Tümurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Ter. Gürsoy Solmaz, 1. Baskı, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 20.

¹⁰ Togan, “Arrân”, s. 596.

¹¹ Sebastatsi, “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, A. G. Galtsyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusçadan Çev. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

¹² İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklmeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 126.

XVI. yüzyıl dönemi Osmanlı coğrafyacılarından Sipâhizâde Mehmed, *Tuhfetü'l-adâb* adlı eserden naklederek verdiği bilgiye göre *Errân* adını Errân b. Yâfes b Nüh'dan tesmiye edildiğini söylemektedir.¹³

Arrân bölgesi, Selçuklular ve Moğollar zamanında tamamen Türkçeleşme-ye başlayınca *Arrân* ismini kaybetti. Böylece eski Uti tarafı *Gence* vilayeti, eski Arc'ax tarafı ise Türkçe olarak *Karabağ* ismi ile tesmiye edilmeye başladı. Moğollar zamanında *Arrân* yahut "*Karabağ-i Arrân*" isimleri tarihi bir hatıra olarak kaldıysa da¹⁴, Timur döneminde *Arrân* yeniden "*Karabağ-ı Errân*" olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁵

Gence Şehrini Kuruluşu

Gence şehrini ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hakkında net bilgiler mevcut değildir. Arkeologlar tarafından yapılan kazı çalışmalarına göre şehir, MÖ II. yüzyılda inşa edilmiştir. Kazılar neticesinde şehri çevreleyen kale duvarlarının genişliği 3 m, yüksekliği ise 6 m olmak üzere 1120 m boyunca uzanan ve kale duvarları taştan yapılmış olup, duvarların birçok kısmında ise hisarların olduğu bir yapılaşmaya ait kalıntılar ortaya çıkmıştır.¹⁶

Şehrin kurulması hakkında ise Mirhand, mimari yapıları, büyük binaların yapılmasına ve değişik şehirlerin kurulmasına önem veren Sâsâni hükümdarı Kubad (488-531) tarafından inşa edildiğini söylemektedir.¹⁷

Hamdullah Müstevfi, şehrin H. 39-M. 659/660 tarihinde kurulduğunu söylemektedir.¹⁸ Alban tarihçisi Kalankatlı Moses ise şehrin Halife Vasık döneminde 846-847 yıllarında Araplar tarafından inşa edildiğini kaydetmektedir.¹⁹ W. Barthold'un tashihine göre ise şehir 853-854 yılında kurulmuştur.²⁰

Gence Şehrini Adı

*Gence*²¹ şehrinin adına bakıldığı zaman kaynaklarda farklı isimler adı altında olduğu görülmektedir. İslâm coğrafyası ve Arapça yazılı kaynaklarda

¹³ Sipâhizâde Mehmed, *Evzahu'l-Mesalik ilâ Ma'rifeti'l-Büldan ve'l-Memâlik*, Hazırlayan: İlhami Daniş, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2019, s. 150, 271.

¹⁴ Togan, "Arrân", s. 596.

¹⁵ Nizameddin Şâmi, *Zafemâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 346.

¹⁶ Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, Türkçeye Aktaran: Vefa Kurban, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 45.

¹⁷ Muhammed b. Havensâh b. Mahmud "Mirhand", *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefa*, Cilt 1, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 751.

¹⁸ Fatih Çiftçi, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁹ Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 302.

²⁰ Mirza Bala, "Gence", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1948, s. 762.

²¹ Şehir 19. Yüzyılın başına kadar "*Gence*" adını taşımıştır. 1800-1918 yılları arasında "*Yelizabetpol*", 1918-1935 yılları arasında yeniden "*Gence*", 1935-1990 yılları arasında ise "*Kiravobad*", 1990 yılı sonrasında şehir yeniden "*Gence*" adını aldı. (*Azerbaycan Coğrafyası*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Asaf Koçman, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994, s. 131).

şehrin adı “Cenze”²², “Genze”²³, “Gence”²⁴ şeklinde geçmektedir. Aynı zamanda “Kence” adı ile yazıldığı da görülmektedir.²⁵

Ermeni müverrihlerinin eserlerinde “Gantsag”²⁶ ve “Gançak”²⁷; Süryani kaynaklarında ise “Ganza”²⁸ olarak geçmektedir. Bunların haricinde Ortaçağ’ın Grabarca²⁹ yazan müellifleri Gence şehrini “Gansak, Gançak, Kansak” olarak yazdıkları da görülmektedir.³⁰

Azerbaycan’ın X. yüzyıla kadarki durumu hakkında önemli bilgiler aktaran Alban tarihçisi Kalankatlı Moses şehrin adını “Gazaka” olarak kaydetmektedir.³¹

Sasaniler’in çöküşünü anlatan ve Sasani dönemi çağdaşı olan Sebeos şehrin adını “Gandzak” olarak vermektedir.³²

Gürcü kroniklerine bakıldığı zaman şehrin adı “Gandzak” adı ile görülmektedir.³³ Ayrıca Şeddadiler tarihi hakkında önemli bilgiler aktaran Kartlis Tskhovreba Gürcü kroniğinde ise şehrin adını “Gandza” (Ganja) şeklinde vermektedir.³⁴

Bizans İmparatorluğu döneminin önemli müverrihi Theophanes Confessor yazdığı kroniğinde şehrin adını “Ganjak”, “Ganzak” olarak kaydetmektedir.³⁵

²² Abdürreşid el-Bakuvi, *a.g.e.*, s. 107; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 263; *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı*, s. 461; Muhammed b. Necib Bekrân, *a.g.e.*, s. 104; Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çev. Ahmet Savran, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 36; *Azîmî Tarihi, Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 10; İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi*, C. VIII, s. 169; İmadad-din Al-Kâtib Al-İsfahânî, *Zubdat Al-Nusra Va Nuhat Al'Usra*, Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 88.

²³ Mukaddesî, *a.g.e.*, s. 381.

²⁴ *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Tercüme ve Yayına Haz. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 323; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 59.

²⁵ Efendizâde, “Gence”, s. 17.

²⁶ Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 24; *Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 174.

²⁷ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayına Haz. İlhan Aslan, Ed. Fuat Hacısalıhoğlu, 1. Baskı, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017, s. 40.

²⁸ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, Süryanice'den İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 375.

²⁹ Grabar/Grabarca Eski Ermenice'ye denir. Dil bilimciler Ermenice'yi Eski Ermenice (V-XI. yüzyıllar arası), Orta Ermenice (XI-XVII. yüzyıllar arası), Yeni Ermenice (XVII. yüzyıldan sonrası) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır (Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 6).

³⁰ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 110.

³¹ Kalankatlı Moses, *a.g.e.*, s. 141.

³² Sebeos, *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızca'ya Çev. Frédéric Macler, Ermenice Aslından İngilizce'ye Çev. Robert Bedrosian, Türkçe'ye Çev. Z. Zühre İlgelen, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019, s. 24.

³³ *Ghewond's History*, Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2006; *Juanher's Concise History of the Georgians*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition (Long Branch, New Jersey, 1991).

³⁴ Kartlis Tskhovreba, *A History of Georgia*, Tbilisi 2014, s. 150.

³⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 309, 457.

Gence ismine Dede Korkut Hikâyeleri'nde de rastlanılmaktadır ve *Gence*, *Berde* (*Berzea*) ile beraber Oğuz Türklerinin kuzey sınırı üzerinde, *Gürcistan* sınırında Begil Oğlu Amra'nın malikânesi olarak görülmektedir.³⁶ Begil Oğlu Amra'nın Destanı'nın anlatıldığı bölümde şöyle geçmektedir: “*Dedem Korkut himmet kılıcını beline bağladı, çomağı omzuna koydu, yayı koluna geçirdi. Koç aygırı çekti bu da bindi. Hısumunu akrabasını ayırdı, evini çözdü, Oğuz'dan göç eyledi. Berde'ye, Gence'ye varıp vatan tuttu. Dokuz Tümen Gürcistan ağzına varıp kondu, karakolluk eyledi.*”³⁷

Gence şehri adını, İslâmiyetten önceki Azerbaycan'ın *Meraga* civarında (bugünkü Taht-ı Süleyman harabelerinin yerinde olup, Süryani ve Ermenilerin *Ganzaka*; İranlıların *Gazna* ve Arapların *Carza* dedikleri) yer alan hükümet merkezinden aldığı tahmin edilmektedir. Halk arasında ise Azerbaycan Türkçesi'yle “*gen-ce*” (=genişçe)'den *Gence* isminin meydana geldiği anlatılmaktadır.³⁸

Şehrin adı üzerine bir diğer görüş ise Eski Fars dilinde *genç-hazine* anlamına gelmektedir ve şehrin çok zengin olması nedeniyle *Gence* adını almıştır.³⁹ Mahmud İsmailov ise bu açıklamanın herhangi bir ilmi temelini olmadığını ve şehrin adının *Gencek* boyu ile alakalı olduğunu söylemektedir. Kaşgarlı Mahmud, *Gencek* boyunun Kıpçak soyundan olduğunu kaydetmektedir. *Gencek* boyunun ise *Gencek* (*Kanzak*) şehrini kurduklarını söylemek mümkündür. Kurulan bu şehir ise Güney Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktadır. *Gencek* boyu burada şehri kurduktan sonra geniş bir coğrafyaya yayılarak günümüzdeki *Gence* şehrini kurmuştur.⁴⁰

Azerbaycan'da *Genze* adı ile farklı bir şehir daha bulunmaktadır. Bu şehir ise Güney Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktadır ve Ebü'l Fidâ, Kitâbü'l-Atval isimli esere dayanarak verdiği bilgilerde *Genze*'nin 78° boylamda, 41° 20' enlemde bulunduğunu söylemektedir.⁴¹ Atropatena Devleti'ne de başkentlik yapan şehrin adı kaynaklarda “*Gazaka, Ganzak, Gencek*” şeklinde geçtiği görülmektedir.⁴² Güney Azerbaycan sınırları içerisinde kalan bu şehir, günümüz *Gence* şehrinin eski adı ile bir karışıklık içerisinde yer aldığı için bu konuda ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Çünkü *Arrân* ve *Atropatena* üzerine yapılan seferler sırasında şehir ismi *Ganzak* olarak geçmekte olup, hangi coğrafi sınırlar içerisinde yer alan şehir olduğu hakkında bilgi verilmez. Bizde bu karışıklığa mahal vermemek üzere bu konuda kısa bilgi vermeyi uygun gördük.

³⁶ Bala, “Gence”, s. 762.

³⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, 48. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013, s. 165.

³⁸ Gürsoy Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Gence*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 13-14.

³⁹ Halil Altay Göde, *Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1993, s. 24.

⁴⁰ İsmailov, *a.g.e.*, s. 106-107.

⁴¹ *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 309.

⁴² İsmailov, *a.g.e.*, s. 45.

Eski Roma kaynaklarına göre Ganzak, Gazaka şehri Tebriz'in eski ismidir. İlkçağ tarihçilerinden olan Strabonda Tebriz şehri için Gazakon adını kullanmıştır. Drapeyron ve Charles le Beau gibi tarihçiler de Ganzak ile Tebriz'i aynı şehir olarak anlatmışlardır. Ayrıca Adurbadegan/Atropatena devletine başkentlik eden şehir Partlar döneminde bir deprem sonrasında yıkılmasından önceki Tebriz'in ilk kurulduğu yer olduğu üzerinde durulmaktadır.⁴³

MS. 4. yüzyılda Roma ordusuyla birlikte Adurbadegan/Atropatena topraklarına gelen A. Marcellinus ile MS. 6. yüzyılda Tebriz'i ziyaret eden Procopius Tebriz şehriden Gazaka adı ile bahsetmektedir.⁴⁴

Arrân hükümetinin başşehri Berde'den Gence'ye nakil olunduktan sonra şehre; "Ağwan Gencesi" denilmeye başlanmıştır.⁴⁵

Gence ve Çevresinde İlk Türk İzleri

Sümer ve Akkad yazılı vesikalara göre MÖ III-I. bin yıllarda, Azerbaycan'da Kutiler, Lullubeler, Kaslar, Subiler, Turukkular gibi Türk soylu kavimler yaşamışlardır. Aynı zamanda bu Türk soylu kavimlerin halefi durumundaki Manna ve Madaylar ise MÖ I. bin yılın başlarında Azerbaycan'ın güney bölgelerinde kendi bağımsız devletlerini kurmuşlardır.⁴⁶

MÖ IX-VIII. yüzyıllardan itibaren Türk kökenli İskit, Kemer ve Sak kavimleri Sibirya, Altay ve Orta Asya coğrafyasından çıkarak Güney Kafkasya ve Ön Asya coğrafyasına gelmişlerdir.⁴⁷ Herodot'un vermiş olduğu kayıtlara göre: "Göçebe Skytler Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler. Böylelikle Kimmerler savaşmayarak yurtlarını terk edip İskitlerin takibinde Yakındoğu'ya kadar gitmişlerdir. İskitlerin Kimmerleri takip etmeleri Azerbaycan topraklarına akmalarını sağlamış ve bölgeye geçişler Kafkas dağ silsilesindeki yolları kullanmaları ile gerçekleşmiştir."⁴⁸

Gence çevresinde yapılan arkeolojik buluntular ise İskitlerin bölgedeki varlığını kanıtlar niteliktedir. Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bir heykel ise; "Yumuşak kalpak (şapka) çehrenin genel görünümü ve yüzün tasvirindeki bir dizi teferruatlı alametler, gözlerin badem şeklinde yerleştirilmesi, sivri sakalın ve alındaki saçın tasviri bu kafanın Kül-Oba Kurganı'ndaki kehribar kapta, voronej yapımı gümüş kap ve Amuderya definesinin altın levhalarındaki ünlü İskit tasvirlerine benzetilmektedir." Ayrıca burada elde edilen eşyalar, eski Gence ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde, Gürcistan ve Ermenistan'da

⁴³ Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX/1, 2015, s. 65-66.

⁴⁴ Bakır-Altungök, a.g.m., s. 69.

⁴⁵ Göde, a.g.e., s. 25.

⁴⁶ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007, s. 27; Mehebbet Paşayeva, "Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış", 38. ICANAS, 5/2007, S. 5, Ankara 2007, s. 2506.

⁴⁷ Paşayeva, a.g.m., s. 2507.

⁴⁸ Zekiye Tunç, "Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarına Kadar Azerbaycan'da Türk İzleri", Cappadocia Journal of History and Social Sciences, Volume 4, 2015, s. 204.

yapılan kazılarda bulunan İskitlere ait tipik bakır ok uçluklarıyla karşılaştırılmaktadır.⁴⁹

Azerbaycan'a gelen ilk Türk boylarından ve aynı zamanda Albanların bir kolu sayılan Utilerde *Kuzey Azerbaycan*'da ikâmet etmişlerdir. Günümüzdeki *Gence* şehrinin batısında, Kür Nehrinin güneyi ile *Karabağ* arasında ve *Şemkir* dolaylarında bulunmuşlardır.⁵⁰

Yukarıda ismi geçen Türk kavimlerinden başka Hun ve Sabirlerde *Gence* çevresinde yaşamışlardır. Sabirler, 515-516 tarihlerinde Güney Kafkasya üzerine yaptıkları seferler neticesinde Güney Kafkasya ve Ön Asya'nın askeri-siyasi tarihinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca Hunların da *Gence* ve *Azerbaycan*'ın diğer bölgelerine gelmesi ile birlikte nüfusun etnik yapısının zenginleşmesine katkı sağladı.⁵¹

Alban Krallığı Hâkimiyetinde Gence Şehri

MÖ IV. yüzyılda *Azerbaycan* toprakları üzerinde iki farklı devletin kurulduğu görülmektedir: güneyde Atropatena Devleti, kuzeyde ise Alban Krallığı. Atropatena Devleti günümüzdeki Güney Azerbaycan ve İran Kürdistan'ı olarak bilinen bölgede kurulmuştur. Devletin başkenti ise *Gazaka* (*Ganzak-Cenze*) şehri idi.⁵²

Kuzeyde kurulan Alban Krallığı'nın kesin olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Tarihçiler MÖ IV. yüzyılda ortaya çıktığını kabul etmelerine rağmen, bu tarih yine de tartışmalıdır. Alban ismine ilk kez MÖ I.-MS I. yüzyıllar arasında meydana gelen olaylar sırasında karşılaşılmaktadır. II. yüzyıl müelliflerinden Arrian (Arrianus) ise Gavgame (Gaugamel) Savaşı'nda III. Darius'un paralı askerleri arasında Albanların adına da değinmektedir. Verilen bu bilgiye göre tarihçiler MÖ IV. yüzyılda Albanları egemen bir boy olarak kabul etmişlerdir.⁵³

Albanya, Sâsânî hükümdarı I. Şapur (241-272) döneminde Sâsânîler'in etkisi altına girdi.⁵⁴ I. Kubad (488-531) ise Albanya topraklarına girerek Aras ile Şirvan arasındaki bütün topraklara hâkim oldu. Bu dönemden itibaren Albanya Krallığı VI. yüzyılın başlarına kadar Sâsânîler'in vassalı olarak hâkimiyetini devam ettirdi.⁵⁵

Gence Şehrinin İslâm Hâkimiyeti Altına Girmesi

İslâm ordularının, *Azerbaycan* topraklarına ne zaman girdiği ve *Azerbaycan*'ı ne zaman fethettikleri hakkında kaynaklar birbirinden farklı tarihler vermektedir. Kaynakların bir kısmı Müslümanların *Azerbaycan*'a ilk baskınlarının 639-640 yıllarında meydana geldiğini söylemektedir. Huzeyfe ibn

⁴⁹ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Çev. Sevinç Üçgül, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017, s. 45.

⁵⁰ İpek, *a.g.e.*, s. 29, 33.

⁵¹ Efendizâde, *a.g.m.*, s. 17; Paşayeva, *a.g.m.*, s. 2512; Tunç, *a.g.m.*, s. 207.

⁵² İsmailov, *a.g.e.*, s. 45.

⁵³ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁴ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 127.

⁵⁵ İpek, *a.g.e.*, s. 55.

el-Yemen isimli Arap askerinin Azerbaycan merzbanı ile mukavele etmesinden haber vermektedir. Diğer kaynaklarda ise Utba ibn Farkad (İsmet b. Ferkad), Bukayr ibn Abdullah (Bekir b. Abdullah), Muğire ibn Şube'nin isimlerini paylaşır ve fetih tarihini ise 642-643 olarak kaydetmektedir.⁵⁶ İslâm tarihçisi İbnü'l Esirde *Azerbaycan*'ın fethini 642-643 yılları olarak vermekte olup, bir rivayete göre de 639 yılında fethedildiği bilgisini paylaşmaktadır.⁵⁷

Azerbaycan üzerine yapılan İslâm fetihleri sırasında *Güney Azerbaycan* yani Atropatena Sâsânî merzbanları, *Arrân/Albanya* ise yine Sâsânîler'e bağlı olmakla beraber İranlı kişiler tarafından idare ediliyordu. Bu dönemde *Arrân/Albanya* hükümdarlığında Mihraniler sülalesinden Cavanşir (637-38/680) bulunmaktaydı.⁵⁸ Azerbaycan, Sâsânîler'e bağlı en büyük eyaletlerden birisi idi. Azerbaycan halkı, Sâsânîler ve İslâm orduları arasındaki savaşlarda, kalabalık bir ordu ile Sâsânîler'e yardımda bulunmuşlardır. Fetihler sırasında *Azerbaycan* topraklarının valisi İsfendiyar adında bir kişi idi.⁵⁹ *Şarki Ermenistan ve İberyâ (Gürcistan)* da aynı şekilde Sâsânîler'e bağlı eyaletler arasında yer alıyordu.⁶⁰

İslâm ordularının, Azerbaycanlılar ile ilk karşılaşmaları Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti döneminde 637 yılında Kâdisiyye'de Sâsânîler'e karşı yapılan savaşta meydana gelmiştir. Aynı zamanda bu savaşta 80 bin kişilik *Azerbaycan* ordusu mevcut idi. Kâdisiyye Savaşı'nda Sâsânîler ile beraber *Azerbaycan*'dan toplanan ordu da yenilgi yaşamıştı. Bu savaşta Alban hükümdarı Cavanşirde yer almış bulunmaktaydı.⁶¹ Cavanşir'in Sâsânîler ile birlikte İslâm ordularına karşı mücadele etmesinin nedeni ise, İslâm ordusunun Sâsânî topraklarını işgal ettiği taktirde *Arrân/Albanya* topraklarını da ele geçireceğini düşünmesiydi.⁶²

Kâdisiyye Savaşı'ndan sonra Sâsânîler, Celülâ mevkiinde de büyük bir hezime uğradı.⁶³ Celülâ Savaşı, İslâm ordularının gösterdiği üstün başarıları neticesinde "*Fetihlerin Fethi*" olarak adlandırılmaya başladı.⁶⁴ Celülâ, *Azerbaycan* ve daha kuzeyde yer alan dağlık bölgeler ile *Doğu İran*'a ayrılan yol kavşağında olması nedeniyle büyük bir öneme sahipti.⁶⁵ Aynı zamanda Celülâ, *Azerbaycan* fetihleri içinde önem teşkil etmekteydi.

⁵⁶ Naile Velihanlı, *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993, s. 15.

⁵⁷ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi*, C. II, s. 517.

⁵⁸ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 63, Basılmamış Doktora Tezi; Velihanlı, *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, s. 16.

⁵⁹ Ahmet Altungök-Taner Yıldırım, *Siyasi Açidan Arap-İran İlişkileri, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, İstanbul 2015, s. 145.

⁶⁰ Vakıf Piriye, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyyatı, Bakü 2006, s. 22.

⁶¹ İpek, *a.g.e.*, s. 26; Velihanlı, *a.g.e.*, s. 15.

⁶² İsmailov, *a.g.e.*, s. 137.

⁶³ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. II, s. 454-457; Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, *Tarih-i Taberî*, Cilt: III, Ter. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbult.y., s. 441-442.

⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife B. Hayyât*, Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır, 2. Baskı, Bizim Büro Yayınevi, Ankara 2008, s. 173.

⁶⁵ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2), (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*, 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 123.

İslâm ordusunun 642'de Nihâvend Savaşı'nı kazanması ile birlikte Hz. Ömer, *Azerbaycan* seferlerine büyük önem verdi. Nihâvend Savaşı, Sâsânî hâkimiyetini bir daha toparlanmamak üzere sarstığı gibi *Azerbaycan* fetihlerinin kalıcı olması açısından da İslâm ordularının önünü açmıştır.⁶⁶

Hz. Ömer, Nuaym b. Mukarrin'e bir emirname göndererek Simâk b. Haris'i *Azerbaycan*'a göndermesini söyledi. Fakat, Nuaym b. Mukarrin ise daha önceden *Azerbaycan*'a İsmet b. Ferkad ve Bekir b. Abdullah'ı göndermişti.⁶⁷ Bunun üzerine Nuaym b. Mukarrin'de Simâk b. Haris'i yardımcı kuvvetlerin başında olmak üzere Bekir b. Abdullah'ın yanına gönderdi.⁶⁸

İsmet b. Ferkad ve Bekir b. Abdullah iki farklı yönden *Azerbaycan* üzerine yürüdüler. Bekir b. Abdullah, Azerbaycan valisi İsfendiyyar'ı ele geçirdi. Ardından Hz. Ömer'e mektup göndererek *Derbend (Babül Ebvab)*'e kadar gitme konusunda izin istedi. Hz. Ömer'de izin verdi ve aynı zamanda fethettiği bölgelerde kendi yerinde vekiller ve görevliler tayin etmesini emretti.⁶⁹ *Hoy, Selmas, Urmiye, Derbend, Erdebil* ve *Mugan*'ın alınması ile beraber İslâm orduları *Arrân/Albanya* bölgesine girdi. İslâm ordularının bölgeye geçişleri ise daha çok güneybatı istikameti olan *Nahçıvan* üzerinden gerçekleşmiştir.⁷⁰

Gence şehrinin de içinde yer aldığı *Arrân/Albanya*'nın asıl fethi ise Hz. Osman (644-656)'ın hilafeti döneminde Habib b. Mesleme ve Selmân b. Rabiâ tarafından gerçekleşti.⁷¹ Hz. Osman, *Arrân/Albanya*'nın fethedilmesi amacı ile Selmân b. Rabiâ'ya emir verdi. Verilen emir üzerine harekete geçen Selmân b. Rabiâ, *Beylekan, Berde/Berdea, Şemkûr* ve *Kabele* gibi *Arrân/Albanya* şehirlerini fethetti.⁷² Selmân b. Rabiâ'nın İslâm hâkimiyetine kazandırdığı en önemli şehirlerden biri ise *Gence* idi. Bu dönemde *Gence, Arrân/Albanya*'nın idare merkezi olmasının yanında, zengin bir şehir olması nedeniyle ekonomik açıdan da büyük öneme sahipti.⁷³

Azerbaycan ve *Ermeniye*'nin İslâm hâkimiyeti altına alınması ile beraber, *Azerbaycan* ve *Ermeniye* İslâm halifeleri tarafından gönderilen valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Hz. Osman, Muğire b. Şube'yi *Azerbaycan-Ermeniye* valisi olarak tayin etti.⁷⁴ Bu yönetim şekli Emeviler ve Abbâsiler tarafından da devam ettirilmiştir. Meydana gelen fetih hareketlerinden sonra başta *Gence* olmak üzere *Azerbaycan* bölgesinde İslâm dini yayılmaya başladı.

⁶⁶ İpek, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁷ Taberî, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 489.

⁶⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 522.

⁶⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 522; Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. III, s. 490.

⁷⁰ İpek, *a.g.e.*, s. 62, 65.

⁷¹ İpek, *a.g.e.*, s. 65.

⁷² el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, Çev: Mustafa Fayda, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 290-291; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 51.

⁷³ İpek, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁴ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 52.

İslâm fetihlerinden sonra Azerbaycan; *Azerbaycan, Arrân/Albanya, Muğan, Şirvan* ve *Şeki* olmak üzere 5 farklı bölgeye ayrıldı.⁷⁵

Arapların denetiminde bulunan ve özerk sayılabilecek Albanya Mehranı hanedanına 705 tarihinde son verildikten sonra *Arrân* bölgesi tamamen Arapların hakimiyeti altına girdi. Halife Velid b. Abdülmelik (705-715) döneminde *Arrân-Errân/Albanya* ve *Azerbaycan*'ın tamamı Emevi Devleti'ne bağlı eyaletlerden biri olarak kabul edildi.⁷⁶

İslâm fetihlerinin kalıcı olması amacı ile de *Arrân/Albanya* ve *Azerbaycan* bölgelerine Araplar iskân edilmeye başlandı. Yaşanan iskân hareketlerinden sonra siyasi durumlarda değişikliğe uğradı. Arap menşeli kabileler Şirvanşahlar, Revvadiler, Ağsunkuriler Devleti ve Derbend Emirliği gibi devletler kurmuşlardır.⁷⁷

Hazar Akınları Karşısında Gence ve Çevresi

Arrân/Albanya topraklarının da içinde bulunduğu ve bütün İdil boyunca geniş sınırlara hâkim olan Hazarlar V-VI. yüzyılda büyük bir devlet kurmuşlardır. Hazarlar *Kuzey Kafkasya, Arrân/Albanya, Ermenistan* ve *Gürcistan*'da bulunan Türk nüfuslarını himayeleri altına alarak Sâsâniler karşısında önemli bir siyasi oluşum meydana getirmişlerdir.⁷⁸

İslâm fetihleri öncesinde, 627-630 yılları arasında Hazarlar tarafından, *Arrân/Albanya* ve çevresine birçok kez sefer yapıldığı görülmektedir. Hazar hükümdarı, 627 yılında kardeşinin oğlu Şad önderliğinde bir kuvveti *Arrân* ve *Azerbaycan*'a gönderdi. Hazar askerleri ele geçirdikleri bölgeleri yağma ve talan ettiler. 628 yılında da *Berdea* şehrine hâkim olduktan sonra *Tiflis*'e kadar ilerlediler. Aynı zamanda meydana gelen mücadeleler sırasında Bizans İmparatoru Herakleios'un askerleri de Hazarların yanında yer almıştır. İstila hareketlerine devam eden Hazar kuvvetleri 629-630 yıllarında bölgeye yeniden geldiler. Hazar hükümdarı, Çorpan Tarkan komutası altında 3000 kişilik bir kuvvet hazırlatarak istila hareketlerine devam etti. Bu yıl içerisinde 10.000 kişiden Sâsânî tayfası yenilgiye uğratıldı ve Hazar kuvvetleri *Arrân/Albanya, Ermenistan* ve *Gürcistan* topraklarına yerleştiler.⁷⁹

İslâm dünyası ile Hazarlar arasındaki münasebetler ilk kez Hz. Ömer döneminde başlamıştır. İlk münasebetler askeri çatışmalar şeklinde olduysa da, daha sonra siyasi ve ticari ilişkilere dönüştü. Hazarlara karşı ilk akınlar ise 642-646 yıllarında meydana geldi. 652-653 yılında Selman b. Rabia komutasındaki İslâm ordusu⁸⁰ *Arrân/Albanya*'yı hâkimiyet altına aldı. 654 yılında da

⁷⁵ Piriye, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁶ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 174; Turgut Demirtaş, *Tarihte Bıraktığı İzlerle Hazar Devleti*, 1. Baskı, Karakum Yayınevi, Ankara 2018, s. 94.

⁷⁷ Piriye, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁸ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 174.

⁷⁹ D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çev. Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 44.

⁸⁰ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, İstanbul 1998, s. 17.

Derbend şehrini ele geçiren Araplar, Hazar sınırlarına kadar ulaşmış oldular. Bir taraftan Araplara Hazar topraklarının da yolu açılmış oldu. Bunun akabinde Araplar, Hazar şehri olan *Belencer*'e saldırdılar.⁸¹

Belencer'de Araplar'ın başarısız olması ile cesaretlenen Hazarlar 660 yılında önce *Derbend*, ardından da *Arrân/Albanya* topraklarına saldırdılar. Meydana gelen istila hareketlerini bertaraf etmek isteyen Alban prensi Hazar Kağanı'nın kızı ile evlenerek Hazarlarla müttefik oldu. 692 yılında Arapların yeni bir saldırısı daha meydana geldi ve *Derbend* şehri ele geçirildi. Fakat şehri ellerinde tutamayacaklarını anlayan Araplar şehri yakıp yıkmakla yetindiler.⁸²

Düzenlenen saldırılar üzerine Hazarlar karşı bir hareket ile 709-710 yıllarında Arapları mağlup ettiler ve *Gence* şehrinin de yer aldığı *Arrân/Albanya* bölgesinin tamamına hâkim oldular. Bunun üzerine Araplar, Aras nehrinin güneyine kadar çekilmek zorunda kaldılar.⁸³ Hazarlar'ın 713-714 yıllarında *Arrân/Albanya* üzerine yeniden saldırılar düzenledikleri görülmektedir.⁸⁴

Emevi Halifesi II. Ömer (717-720) ve II. Yezid (720-724)'in yönetimde buldukları dönemlerde Hazarlar *Arrân* bölgesine büyük bir ordu ile yeniden geldi. Arapların mağlup edilmesi ile beraber bölgenin tamamı yeniden ele geçirildi ve ardından *Azerbaycan-Ermenistan* üzerine doğru hareket ettiler.⁸⁵

Halife Yezid b. Abdülmelik, *İrminiye/Ermeniyye* valiliğine tayin ettiği *Cer-râh* b. Abdullah el-Hakemî Hazarlar'a karşı üstün başarılar elde etmesine rağmen, 730 yılında meydana gelen savaşta mağlup oldu ve *Azerbaycan*'a çekilmek zorunda kaldı.⁸⁶ 730-731 yılında Bazcir komutasındaki 300.000 kişilik Hazar ordusu karşısında birçok şehir tahrip edilmiştir. Tahrip edilen şehirler arasında *Gence* şehri de yer almıştır.⁸⁷

731-733 yılları arasında *Arrân/Albanya* topraklarına Hazar saldırıları devam etmiştir. Hazar saldırısı ise *Arrân/Albanya*'nın tamamına ve *Gürcistan*'ın önemli kısımlarını kapsamıştır. Nasıl ki *Kutiler*, *Lullubeler*, *Kaslar*, *Subiler*, *Turukkular*, *Hunlar* ve *Sabirler* gibi Türk kavimleri *Arrân/Albanya* ve *Azerbaycan*'ın etnik yapısını şekillendirdiği gibi Hazarlarda bölgeye Türk unsurunun yerleşmesine ve bölgede sosyo-etnik yapının şekillenmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.⁸⁸

⁸¹ Aleksey Tereşçenko, "Hazarlar Ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında Bilineler", Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, Hazar İmparatorluğu VII.-XII. Yüzyıllar, Çev. Hande Güreli, İstanbul 2005, s. 42.

⁸² Tereşçenko, a.g.m., s. 43.

⁸³ Mehmetov, a.g.e., s. 174.

⁸⁴ Tereşçenko, a.g.m., s. 43.

⁸⁵ Mehmetov, a.g.e., s. 175.

⁸⁶ Taşağıl, "Hazarlar", s. 118.

⁸⁷ Efendizâde, "Gence", s. 17.

⁸⁸ Mehmetov, a.g.e., s. 179-180.

Salariler Devleti Döneminde Gence Şehri

Saciler Devleti'nin yıkılması ile birlikte *Güney Azerbaycan*'da Salariler Devleti kuruldu (941-942). Devletin kurucusu Merzûbân b. Muhammed b. Müsâfir ise menşei olarak *Deylem* vilayetinden idi.⁸⁹ Bu dönemlerde *Azerbaycan*, Deysem b. İbrahim'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. Deysem b. İbrahim'in *Azerbaycan* halkından olan Ebû'l Kâsım Ali b. Ca'fer adında veziri vardı. Aynı zamanda vezirlik görevinin yanında kâtiplik de yapmaktaydı. Vezirin düşmanları Deysem'e Ebû'l Kâsım hakkında bazı dedikodular söylediler. Bu durum üzerine Deysem ise, vezir Ebû'l Kâsım Ali b. Ca'fer'i tehdit ederek korkuttu. Yaşanan bu olumsuz durum karşısında Ebû'l Kâsım Ali, *Tarm (Tarm)*'da bulunan Muhammed b. Müsâfir'in yanına gitti. Ebû'l Kâsım Ali'nin gelmesi ile birlikte Muhammed b. Müsâfir'in oğulları Vehsûdân ve Merzûbân endişe duydular.⁹⁰

Bir süre sonra iki kardeş babaları Muhammed b. Müsâfir'i tutuklayarak bütün mal varlığına el koydular. Durumu öğrenen Ebû'l Kâsım Ali ise Merzûbân'a yakınlaşmaya çalıştı. Sonrasında da onun hizmetinde bulunarak *Azerbaycan*'ı istila etmesi için teşviklerde bulundu. Ebû'l Kâsım Ali'nin teşvikleri neticesinde Merzûbân *Azerbaycan* üzerine doğru ilerledi. Aynı zamanda Deysem de karşı harekete geçti. İki tarafında karşı karşıya geldiği sırada Deysem'in yanında bulunan 2.000 kişilik Deylemli Merzûbân'ın tarafına geçti. Diğer taraftan Kürtlerden meydana gelen ordunun bir kısmı da saf değiştirerek Merzûbân'a katıldı. Böylece Deysem'in ordusu dağılmış oldu. Bu durum karşısında Deysem *Ermeniyye*'ye kaçmak zorunda kaldı. Deysem'in kaçması ile birlikte Merzûbân b. Muhammed *Azerbaycan*'a hâkim oldu.⁹¹ Böylece başkent *Erdebil* olmak üzere Salariler Devleti kuruldu.

Salarilerin ortaya çıktığı dönemde siyasi ortam oldukça karışık durumdaydı. Bu dönemde, *Taberistan* ve *Cürcan*'da Ziyar Oğulları (928-1042), *Irak* ve *Kirman* ile *Ahvaz*'da Büveyhî Oğulları (932-1055), *Musul*'da Hamdaniler hanedanı (929-1003) bulunmaktaydı.⁹²

955-956 yıllarında *Gence* şehri Salariler'in egemenliği altına girdi ve 971 yılında Şeddâdiler tarafından fethedilinceye kadar şehir Salariler'in hâkimiyeti altında bulundu.⁹³

Şeddâdiler Devleti (951-1199) Döneminde Gence Şehri

Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Sac Oğulları'ndan Yusuf Ebu's Sac'ın ölümünden sonra *Azerbaycan* coğrafyasında siyasi dengeler değişmeye başla-

⁸⁹ İsmailov, *a.g.e.*, s. 149.

⁹⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VII, s. 52; Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, Ter: Kivameddin Burslan, Yayına Haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 434.

⁹¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VII, s. 52-53; Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 435-436.

⁹² Mehmetov, *a.g.e.*, s. 227; M. X. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü, 2013, s. 149.

⁹³ Efendizâde, "Gence", s. 17.

dı. Yaşanan bu değişimlerden faydalanan devletlerden biri de Şeddâd Oğulları (Şad-Şeddâdiler) oldu. Devletin kurucusu Muhammed b. Şeddâd b. Gurtak (951-956) 951 yılında *Dvin (Debil, Divin)* şehrini ele geçirdi⁹⁴ ve devletin siyasi temellerini de atmış oldu.⁹⁵ Şeddâdiler ilk defa *Dvin* etrafında yaşamışlar ve Muhammed b. Şeddâd'da *Dvin*'de resmi olarak devletin başına geçmiştir.⁹⁶

Şeddâdiler'in sınırları kuzeyde Kür (Kura) Nehri, güneyde Aras Nehri, doğuda Beylekan ve batıda ise Hunan Kalesi'ne kadar uzanmaktaydı.⁹⁷

Muhammed b. Şeddâd'ın 956 yılında ölmesi ile birlikte ardından Ebül Hasan Ali el-Leşkerî, Merzubân ve Fadl (Fadlun) adında üç evlat bıraktı. Bu evlatlar arasından Ebül Hasan Ali el-Leşkerî ailenin başına geçti.⁹⁸ Fadl b. Muhammed ise *Diyarbekr'e* Seyfeddevle el-Hemdani'nin gulamı Seyfi'nin yanına gitti. Fakat 966-967 yılında Seyfi'nin *Diyarbekr'den* kovulması üzerine Fadl kardeşlerinin yanına gitmek zorunda kaldı. Fadl bir süre kardeşlerinin yanından ayrıldı ve bu kez Azerbaycan hâkimi İbrahim b. Merzubân'ın yanına gitti. Oradan da *Gence* şehrine geçti. Bu dönemde şehir, Ali et-Tazi isimli bir vali tarafından idare edilmekteydi.⁹⁹ Fadl b. Muhammed 969 yılına kadar *Gence'de* kaldı.¹⁰⁰

Fadl b. Muhammed, *Gence'den* ayrılmaya karar verdiyse de şehrin ileri gelenlerinin ısrarları ile karşılaştı. Yaşanan ısrarlı davranışlar üzerine Fadl b. Muhammed tutumunu değiştirmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Fadl, kardeşi el-Leşkerî'yi *Gence'ye* davet eden ve şehir halkının kendisine karşı olan tutumlarını bildiren bir mektup gönderdi. Fadl, kardeşi el-Leşkerî'yi ikna etmesi üzerine kardeşi de *Gence'ye* geldi ve iki kardeş şehri teslim aldılar.¹⁰¹ Bu sırada şehrin savunulmasında bulunan ve Salariler'e bağlı olarak görev yapan el-Aziz isimli komutanı da öldürdüler. Böylece 971 yılında *Gence* merkezli Şeddâdi Devleti tamamen kurulmuş oldu.¹⁰² Aşiret geleneklerine uyan Fadl (Fadlun), büyük kardeşi Ebül Hasan Ali el-Leşkerî'nin devletin başına geçmesine razı oldu.¹⁰³

Ebül Hasan Ali el-Leşkerî, 8 yıllık iktidarı sonrasında 978 yılında öldü. Yerine en küçük kardeşi Merzubân b. Muhammed geçti. Fakat Merzubân'ın devlet yönetimindeki eksikliği, dar görüşlü olması ve tedbirde eksik olması nedeniyle devlet içerisinde sıkıntılı dönemler meydana geldi. Aynı zamanda diğer kardeşi Fadl (Fadlun) ile de anlaşmazlık yaşamaktaydı.¹⁰⁴ Devlet içeri-

⁹⁴ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 236.

⁹⁵ Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199), Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 90.

⁹⁶ Şerifli, *a.g.e.*, s. 220.

⁹⁷ Şerifli, *a.g.e.*, s. 219.

⁹⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 98; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 236.

⁹⁹ Şerifli, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁰⁰ Keleş, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰¹ Keleş, *a.g.e.*, s. 103, 105.

¹⁰² Mehmetov, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁰³ Keleş, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁰⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 111; Solmaz, *a.g.e.*, s. 26.

sinde yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle devlete tabi olan şehirlerden bazıları da elden çıkmış oldu. Özellikle *Arrân*'ın merkezi olan *Berdea* şehri, Şirvanşah Mezyediler hanedanı tarafından ele geçirildi.¹⁰⁵

İki kardeş arasında yaşanan anlaşmazlıklar 985 yılındaki av sırasında Fadl (Fadlun)'ın kardeşi Merzubân'ı öldürmesiyle son buldu. Bu olaydan sonra Fadl (Fadlun) (985-1031) devletin başına geçti.¹⁰⁶

İktidarı eline alan Fadl, kardeşi Merzubân döneminde kaybedilen yerleri geri almak amacıyla hazırlıklara başladı. 993-994 yılında kaybedilen *Berdea* şehri geri alındı. Devamında *Gence*, *Beylekan*, *Şemkûr* gibi önemli şehirler tamamen kontrol altına alındı.¹⁰⁷

Bu dönemin önemli olaylardan biri de Gürcüler ile yaşanan siyasi meselelerdi. Gence Emiri Fadl (Fadlun), devletin siyasi gücünü kuvvetlendirdikten sonra Gürcü sınırlarına dahil olan *Hereti* (*Heret*) ve *Kaheti* (*Kahet*) eristavlarının¹⁰⁸ topraklarına akın etmeye başladı. Bu akınlar neticesinde Fadl (Fadlun) birçok ganimet ve esir ele geçirdi.¹⁰⁹ Gürcü Kralı Bagrat III (980-1014), Gence Emiri Fadl'ı cezalandırmak amacıyla 1011-1012 tarihinde *Gence* üzerine doğru harekete geçti. Gürcü Kralı bir taraftan da Ermeni Kralı I. Gagik ile ittifak kurdu. Kurulan ittifak sonucunda Gürcü ve Ermeni ordusu *Arrân* sınırlarına kadar dayandılar ve *Şemkûr*¹¹⁰şehrini ele geçirdiler.¹¹¹

Gence Emiri Fadl (Fadlun) müttefik Gürcü ordusu karşısında sıkıntılara düştü ve geri çekilmek zorunda kaldı. Fadl'ın geri çekilme olayı Gürcü kroniğinde şu sözlerle anlatılmaktadır: “*Mağrur ve koyu bir Hristiyan düşmanı olup bütün haça tapanları mahvetmeğe yemin etmiş olan bu adam, karşısındaki yenilmez kuvveti görünce korktu ve bir kaleye iltica etmek üzere geri çekildi.*”¹¹²

Şemkûr şehrinin kuşatılması üzerine Fadl (Fadlun), barış talebinde bulunmak üzere Gürcü Kralına elçiler gönderdi. Buna göre Emir Fadl (Fadlun), Gürcü Kralına haraç vermeyi, Kral hayatta kaldığı müddetçe kendisine hizmet etmeyi, düşmanlarına karşı mücadele etmeyi teklif ediyordu. Gürcü Kralı Bagrat III, bu durum üzerine didebullar¹¹³ ile yaptığı görüş-

¹⁰⁵ Şerifi, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁰⁶ Solmaz, *a.g.e.*, s. 26; Şerifi, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, s. 228.

¹⁰⁷ Keleş, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰⁸ Eristav, halk arasında valilere verilen isim.

¹⁰⁹ *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çev. Marie Félicité Brosset, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Mercil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 261.

¹¹⁰ Gürcü kroniklerinde Şamkori, Shankor

¹¹¹ Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia (İvane Cavahişvili), *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Türkçeye Çev. Hayri Hayrioğlu, 2. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 131; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 150-151.

¹¹² *Gürcistan Tarihi*, s. 261.

¹¹³ Gürcistan'da kraldan sonra en yüksek sınıfı “Aznaurlar” teşkil etmekteydi. Aznaurlarda üç gruptan oluşurdu ve grubun en büyüğünü ise “Didebullar” oluşturmaktaydı. Grubun diğer temsilcileri “Kaleliler” ve “Sade Aznaurlar” idi. (Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 140).

meler sonucunda Gence Emiri Fadl (Fadlun) ile anlaşma yapmayı kabul etti ve bunun üzerine Emir Fadl (Fadlun)'a kendi anlaşma tekliflerine göre hareket edeceğini bildirmek üzere bir elçi gönderdi. Emir Fadl (Fadlun) anlaşma tekliflerini aynen yerine getirdi ve Kral'a değerli hediyeler gönderdi.¹¹⁴ İki taraf arasında anlaşma sağlanması üzerine Gürcü Kralı Bagrat III. ülkesine geri döndü.

34 yıllık iktidarından sonra Kral Bagrat III. 1014 yılında öldü ve yerine Giorgi I. (1014-1027) geçti. Giorgi I.'in iktidarı döneminde de *Arrân* üzerine akınlar devam etti. Gürcü Kralı Giorgi I. 1026-1027 yılında *Arrân*'a girdi ve *Şemkûr*'a kadar ilerledi. Bu harekât karşısında Emir Fadl (Fadlun) büyük bir ordu hazırlayarak Gürcüler üzerine harekete geçti. 10.000'den fazla Gürcü askerinin öldüğü savaşta Gürcü Kralı büyük bir hezimete uğradı ve ülkesine dönmek zorunda kaldı.¹¹⁵

Gence Emiri Fadl (Fadlun)'un yönetimi altında *Gence* şehri idari ve kurumsal alanda geliştiği gibi siyasi, sosyal, iktisadi alanda da önemli gelişmeler yaşamıştır.¹¹⁶ Ticaretin gelişmesi için Aras Nehri üzerinde bir köprü inşa etti. Aynı zamanda *Gence*'de kendi adına da para kestirmiştir.¹¹⁷

Fadl (Fadlun)'ın 1031 yılında ölümünden sonra yerine sırasıyla Ebû'l Feth Musa b. Fadl (1031-1034) ve II. Leşkerî olarak adlandırılan Ebû'l Hasan Ali Leşkerî (1034-1049) geçti.¹¹⁸

II. Leşkerî'nin iktidarı döneminde, Selçuklu egemenliğinde bulunan Oğuzlar'ın akınları meydana geldi.¹¹⁹ *Horasan* toprakları üzerinden gelen Oğuzlar *Azerbaycan*, *Ermenistan* ve *Arrân* topraklarına saldırılar düzenlediler. İkinci Oğuz dalgası ise Dandanakan Savaşı'ndan sonra meydana geldi. 1045-46 yılında ise Kutalmış tarafından *Gence* şehri kuşatma altına alındı. Bu kuşatma ise bir buçuk yıl boyunca devam etmiştir.¹²⁰

Bu dönemde yaşanan diğer siyasi münasebetler ise *Gence* Şeddâdileri ile Revvadiler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar olmuştur. XI. yüzyılda Revvadi hükümdarı Vehsûdân ile Şeddâdi Emiri Leşkerî arasında nedeni belli olmayan bir anlaşmazlık meydana geldi. Vehsûdân anlaşmazlığı ortadan kaldırmak amacıyla *Gence* şehrine gitti. Vehsûdân, Leşkerî ile bir anlaşma yapmak istiyordu.¹²¹

Ebû'l Hasan Ali Leşkerî, 1049 yılında öldü ve yerine oğlu Ânûşîrvân geçti.

¹¹⁴ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 131; *Gürcistan Tarihi*, s. 261; Keleş, *a.g.e.*, s. 122; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁵ Keleş, *a.g.e.*, s. 123; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁶ Keleş, *a.g.e.*, s. 129.

¹¹⁷ Solmaz, *a.g.e.*, s. 28.

¹¹⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 131; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 237; Solmaz, *a.g.e.*, s. 28.

¹¹⁹ Şerifi, *a.g.e.*, s. 241.

¹²⁰ Keleş, *a.g.e.*, s. 135, 145-146.

¹²¹ Asif Adilov, *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IV-V/X-XI. Yüzyıllar)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 55.

Fakat onun da iktidarı kısa sürdü ve 2 aylık bir yönetimin ardından devletin başına Fadlun'un oğlu ve aynı zamanda Şavur lakabı ile tanınan Ebül Esvar (1049-1067)¹²² geçti.¹²³

Ebül Esvar iktidarı eline aldıktan sonra *Berdea*, *Beylekan*, *Tavuş* ve *Hunan* gibi şehirler başta olmak üzere *Arrân*'ın bütün şehir ve kalelerini hâkimiyeti altına aldı. Devletin ekonomik yönden de kalkınmasını sağladı ve halkın durumunu düzeltilti. Selçuklu akınları neticesinde Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in hâkimiyeti altına girdi ve hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttu.¹²⁴ Böylece Şeddâdiler Devleti, Selçukluların vassalı haline geldi. Aynı zamanda Ebül Esvar Şavur, Alp Arslan'ın Selçuklu yönetiminde bulunduğu sırada onunla müttefik olmuştur.¹²⁵

Ebül Esvar'ın iktidarı döneminde *Arrân* toprakları Alanlar'ın saldırısına maruz kaldı. Ebül Esvar ise *Gence* şehrini bu saldırılardan korumak amacıyla şehrin etrafını hisar ve hendekler ile tahkim etti. 1063 yılında şehrin kale kapıları da demirci İbrahim Osman oğluna yaptırdı.¹²⁶

Ebül Esvar Şavur 1067 yılında öldüğünde ardında II. Fadlun, Aşot, İskender, Menuçehr, Merzubân isminde beş oğul ve bir de kız evlat bırakmıştı. Şavur ölmeden önce II. Fadlun'u veliht olarak tayin etmişti. Bunun üzerine II. Fadlun devletin başına geçti.¹²⁷ Fakat II. Fadlun'un Gürcü seferinde iken esir olması nedeniyle Şeddâdiler'in başına kardeşi Aşot b. Ebül Esvar Şavur'u geçirdiler. Fakat Aşot yönetiminde 8 ay kalabildi.¹²⁸ Sultan Alparslan, arabuluculuk üzere Emir Savtegin'i Gürcü Kralı Bagrat IV.'ün yanına gönderdi ve barış teklifinde bulundu. Yapılan barış üzerine Gürcü Kralı II. Fadlun'u *Gence*'ye dönmek üzere serbest bıraktı. Emir Savtegin ile beraber *Gence*'ye döndü¹²⁹ ve devletin idaresini yeniden eline aldı.

Emir II. Fadlun 1073 tarihinde oğlu III. Fadlun (1073-1076) tarafından devlet yönetiminden el çektirildi. Emir III. Fadlun'un yönetiminde bulunduğu sırada Sultan Melikşah *Gence* şehrini kuşatma altına aldı (1075). Ayrıca *Arrân*'ı egemenliği altına almak amacı ile Savtegin'i şehrin idaresi ile görevlendirdi. Yanına da 48.000 kişilik bir ordu verdi. Emir III. Fadlun fazla mukavemet göstermeden geri çekilmek zorunda kaldı. Böylece *Gence* Şeddâdileri Devleti son bulmuş oldu.¹³⁰

¹²² Ebül Esvar ilk olarak 1021-1049 yılları arasında Dvin Emirliği iktidarlığını yapmıştır (Keleş, *a.g.e.*, s. 216).

¹²³ Solmaz, *a.g.e.*, s. 29.

¹²⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 160-161, 163.

¹²⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 237.

¹²⁶ İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XXI. Asrın Başlarına Kadar)*, Bakü 2015, s. 66; Şerifi, *a.g.e.*, s. 246.

¹²⁷ Şerifi, *a.g.e.*, s. 254.

¹²⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 191-192; Şerifi, *a.g.e.*, s. 258.

¹²⁹ *Gürcistan Tarihi*, s. 293.

¹³⁰ Keleş, *a.g.e.*, s.198-200; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 238.

Selçuklu Devleti Döneminde Gence Şehri

Selçuk ve ailesi, maiyeti altındaki Oğuz grubu siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı *Yenikent*'ten *Cend* şehrine geldiler. Selçuklu Oğuzları *Cend* şehrine geldikleri zaman Karahanlılar, Gazneliler ve Sâ mânânı Devleti *İran* ve *Maverâün-nehr*'in hâkimiyeti için birbirleri ile mücadele içerisinde bulunuyorlardı. Selçuklu Oğuzları ise siyasi varlıklarını devam ettirebilmek amacı ile Sâ mânânı Devleti'ni desteklemişlerdir. Fakat Sâ mânânı Devleti'nin 999 yılında yıkılması ile beraber Selçuklu Oğuzları, Karahanlı ve Gazneliler arasında kaldı. Selçuk'un ölümünden sonra ailenin başına Arslan (İsrail) Yabgu geçti. Arslan Yabgu bir süre sonra iktidar mücadelesinde bulunan Karahanlı Ali Tegin ile bir ittifak anlaşması yaptı. Fakat Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcaları Arslan Yabgu'nun anlaşmasını kabul etmediler ve yeni yurtlar aramak amacıyla Arslan Yabgu'dan ayrıldılar.¹³¹

Yaşanan siyasi olaylar sonucunda Çağrı Bey kardeşine “*Senin, tebaamız ve maiyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver ki Rûm (Anadolu) gazasına gideyim. Belki güçlü düşmanlar zulüm elini eteğimizden bu şekilde çekerler.*” dedi. Kardeşler arasında meydana gelen bu görüşme neticesinde Çağrı Bey'in düşüncesi kabul edildi. Bunun üzerine Tuğrul Bey ulaşılmaması zor bölgelere gitti.¹³² Çağrı Bey ise kendilerine elverişli bölgeler aramak üzere 3.000 atlı ile birlikte *Horasan* ve *Azerbaycan* üzerinden *Ermeniyeye* topraklarına kadar geldi.¹³³ Mîrhând, abartılı bir rakam vererek Çağrı Bey'in yanında 30.000 atlı olduğunu kaydetmektedir.¹³⁴

Ermeni müverrihi Mateos “*Kanath yılanlar*” olarak tasvir ettiği Çağrı Bey egemenliğindeki Selçuklu Türklerinin geliş tarihini 17 Mart 1018-16 Mart 1019 olayları arasında vermektedir.¹³⁵ Çağrı Bey'in keşif hareketi ise tarihçiler arasında farklı tarihlerde meydana geldiği tartışmalarının çıkmasına neden olmuştur. Yaşar Bedirhan 1015, Ali Sevim 1015-1021 tarihleri arasında, İbrahim Kafesoğlu 1018 tarihinde meydana geldiğini söylemektedirler.¹³⁶

Keşif hareketlerini tamamlayan Çağrı Bey, yaptığı yağma hareketlerinden sonra kardeşi Tuğrul Bey'in yanına gitti ve kardeşine: “*burada iki vali var. Bunlar Harezşah Harun ve Sebük-Tekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Sultan Mesud. Biz bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Hora-*

¹³¹ Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, Haz: Erdoğan Merçil, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s. 22-23; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I. Cilt Kuruluş Devri*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 16-17, 30-31; Erkan Göksu, *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 13, 20; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VII, s. 455; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Rusçadan Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, 8. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 260.

¹³² Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 25-26.

¹³³ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 4; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 11.

¹³⁴ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, s. 26.

¹³⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, s. 48.

¹³⁶ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Basım, Nobel Kitap, Ankara 2014, s. 67, Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 4.

san Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur."¹³⁷ diyerek izlenimlerini anlattı.

Çağrı Bey'in keşif hareketlerini yaptığı sırada Azerbaycan ve çevresinde siyasi bir bütünlük yoktu ve bölgede Revvadiler¹³⁸, Şeddâdiler¹³⁹ ve Şirvanşahlar¹⁴⁰ gibi birçok devlet ve yerel hanedanlıklar bulunuyordu.

Çağrı Bey yönetiminde keşif hareketlerinin tamamlanması ve Gazneli Devleti'ne karşı bağımsızlığın kazanılmasının ardından Tuğrul Bey, Batı'ya doğru yapılacak sefer hareketlerine hız kazandırdı. Çağrı Bey'in oğlu Yakûti'yi Azerbaycan'ın fethi ile görevlendirdi.¹⁴¹

Gence üzerine ilk akınlar ise 1045 yılında Kutalmış önderliğinde meydana geldi ve şehir bir buçuk yıl boyunca kuşatma altında kaldı.¹⁴² Azîmi ise bu kuşatmayı 1047-1048 yıllarında yaşadığını kaydeder ve bu seferi: "Kutalmış, içinde Ebu'l Esvar'ın kardeşi Leşkeri b. Fadlun'un bulunduğu Gence (CENZE) şehrini bir buçuk yıl kuşattıktan sonra oradan çekildi. Leşkeri, Kutalmış'ın askerlerinin geldiğini işitince öldü ve yerine oğlu, şehre hâkim oldu."¹⁴³ sözleri ile anlatır. Aynı zamanda Gence seferi sırasında Ermeni ve Gürcüler ile ittifak halinde bulunan Bizans ordusu da görülmektedir.¹⁴⁴ Selçuklu tarihçisi Osman Turan bu seferin Selçuklular ile Bizanslılar arasındaki ilk karşılaşma

¹³⁷ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 293.

¹³⁸ *Revvadiler Devleti (948-1071)*: Devletin başkenti Tebriz olmak üzere Arap Hilafeti'nin zayıflaması sonrasında Azerbaycan'ın güney topraklarında kurulmuştur. Tebriz, Merâga, Ahar, Vezikân, Urmiye gibi şehirlerde yöneticilik yaptılar. 1065 yılında Sultan Alp Arslan'ın Tebriz'i alarak Memlan'ın yönetimine son verdi ve buraya bir Selçuklu Emiri tayin etti. Sultan Alp Arslan 1071 Malazgirt zaferinden sonra ise Revvadiler yönetimine fiilen son verdi. (Adilov, *a.g.e.*, s. 43; İsmailov, *a.g.e.*, s. 158; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 241.)

¹³⁹ *Şeddâdiler Devleti (Şeddâdoğulları Emirliği) (951-1088)*: Merkezi Gence şehriydi ve Hazar Denizi'nden Gökçeğöl'e kadar olan bölgeye egemen olmuşlardır. Ağrı Dağı kuzeydoğusundaki Duvin'e de hükmediyorlar ve Kür Nehri boyunca Kazak Çayı ile, Taşır Bağrathlıları'na komşu idi. (Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 55.)

¹⁴⁰ *Şirvanşahlar Devleti (861-1524)*: Yerel bir kimliğe sahip olan Şirvanşahlar Devleti, Mezyediler (861-1027), Kesrani/Kisraniler (1027-1382), Derbendiler (1382-1524) hanedanları tarafından idare olunmuştur. 861 tarihinde Halife Mütevekkil'in ölümünden sonra yaşanan çatışmalardan faydalanan Haysam b. Halid b. Mezyed eş-Şeybanî, Şirvan hâkimi Şirvanşah'ı tahtından indirdi ve Sâsanî kökenli hanedana son verdi. Haysam'da "Şirvanşah" ünvanını alarak Şirvan tahtına oturdu. Böylece 861 yılında Şirvanşah Mezyediler hanedanının temelleri atılmış oldu. Fakat Mezyediler ailesinin kurucusu ise Şeyban kabilesinin reisi Mean b. Zaid'in kardeşi Yezid b. Mezyed kabul edilmektedir. Kesraniler hanedanı, Şirvanşahlar Devleti'ne egemen oldukları dönemde Selçuklu akınlarına maruz kaldılar ve meydana gelen akınlar sonucunda ise Şirvanşahlar Selçukluların vassalı haline geldiler. Şirvanşah, Oğuzların Şirvan'dan çıkması için büyük miktarda tazminat ödemiştir. Kesrani hanedanının son temsilcisi Huşenk'in 1382 tarihinde meydana gelen bir ayaklanma sonucunda öldürüldü ve yerine Huşenk'in amcazadesi İbrahim b. Sultan Muhammed b. Keykubad geçti. Derbendiler hanedanı döneminde Şirvanşahlar, Timur Devleti ve Altın Orda Devleti'nin ortasında yer aldı. Bu nedenle Şeyh İbrahim iki güçlü devletten birine yanaşmak zorunda kaldı. 1386 tarihinde Timur Karabağ'da bulunduğu sırada Şeyh İbrahim Timur'un yanına gelerek tâbi olduğunu bildirdi. (Mehmetov, *a.g.e.*, s. 207, 210-211, 271, 345-346.)

¹⁴¹ Keleş, *a.g.e.*, s. 144-145.

¹⁴² Keleş, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁴³ *Azîmi Tarihi*, s. 10.

¹⁴⁴ İbrahim Tellioglu, *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s. 52.

olduğunu¹⁴⁵ söylemektedir. Fakat Fahrettin Kırzioğlu ise bu duruma karşı çıkar ve yaptığı açıklamalar ile birlikte Selçuklu-Bizans karşılaşması ve mücadelesini 18 Eylül 1049 yılında meydana gelen *Kapetru/Kaputru Savaşı* olarak göstermektedir.¹⁴⁶

Kutalmış, *Gence* üzerine yaptığı kuşatma sonrasında bölgeyi terk ederek geri döndü. Bu kuşatma sonrasında Tuğrul Bey'in de bizzat katıldığı *Azerbaycan* ve *Arrân* üzerine bir sefer düzenledi (1054). Meydana gelen sefer sırasında Tebriz hâkimi Emir Ebu Mansur Vahsudan ve Şeddâdi hükümdarı Ebu'l Esvar Şavur (1049-1067) itaatlerini bildirdiler.¹⁴⁷ Bunun üzerine Şeddâdi Emiri Ebu'l Esvar Şavur, bütün *Arrân* ülkesinde hutbede Abbasi Halifesi ile birlikte Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in adını da okumaya başladı.¹⁴⁸

Tuğrul Bey, Revvadiler ve Şeddâdileri egemenliği altına aldıktan sonra Bizans hâkimiyeti altında bulunan *Erzenir-Rum (Erzurum)*'a kadar ilerledi ve burasını da baskı altına aldı. *Erzenir-Rum*'da meydana gelen savaştan sonra devletin sınırları kuzeyde *Gence (Cenze)*, batıda ise *Diyar-ı Bekir*'e kadar uzandı.¹⁴⁹

Tuğrul Bey'in 1063 yılında vefat etmesi üzerine Selçuklu tahtına yeğeni Alp Arslan (1063-1072) geçti. Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmesi ile birlikte *Arrân* ve *Gence* üzerine siyasi faaliyetlerde devam etmiştir.

Sultan Alp Arslan (1063-1072)'in iktidarı döneminde Şeddâdiler Devleti'nde de iktidar değişikliği meydana geldi. Ebu'l Esvar Şavur'un 1067 yılında ölmesi ile beraber yerine oğlu II. Fadlun Şeddâdi tahtına oturdu.¹⁵⁰ Yaşanan bu siyasi değişikliği fırsat bilen Gürcü Kralı Bagrat IV. Alan, Kumuk, Sabir ve Hazar Türklerinden meydana gelen müttefik orduları ile beraber *Arrân* sınırlarına girdi. Bunun üzerine bölgede Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis etmek isteyen Sultan Alp Arslan *Arrân*'a geldi.¹⁵¹ Sıbt İbnü'l Cevzi, Sultan Alp Arslan'ın yaptığı seferi ve akabinde yapılan anlaşmayı şu sözlerle anlatır:

"Bu yılın Rebiülevvel ayında (Ocak-Şubat 1068) Bağdat'a şu haberler geldi: Sultan Alp Arslan (Şeddadoğullarının başkenti olan) Cenze (Gence)'ye yöneldi. Nizamülmülk, bura hâkimi Fadlun b. Ebul Esvâr'ın yanına gidip onu şehirden çıkardı. Çok geçmeden Fadlun, itaat ve hizmet amacıyla Sultan'ın katına çıktı: Sultan, ona hilat verdikten sonra yeniden Cenze'ye döndü ve Fadlun, Sultan'a armağan olarak 1000 deve, 50 at, altın ve gümüşle işlenmiş çeşitli cinsten 500 giysi, ağaçları, vezni 100 bin miskal olan altından, meyveleri, yakut ve çeşitli mücevherlerden oluşan bir

¹⁴⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 10. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 121.

¹⁴⁶ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 61-62.

¹⁴⁷ Mevdüdi, *Selçuklular Tarihi*, Urduca'dan Çev. Ali Genceli, Hilâl Yayınları, Ankara 1971, s. 187-188; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 18-19.

¹⁴⁸ Keleş, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁴⁹ Mevdüdi, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁵⁰ Keleş, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁵¹ Göksu, *a.g.e.*, s. 54.

minyatür bahçe takdim etti. Çok geçmeden Sultan, Lân (el-Lân)'a yürüdü, fakat çok kar yağması nedeniyle pek çok asker, hayvan, çadır ve diğer şeyler telef oldu, bunun üzerine Sultan Cenze'ye geri döndü."¹⁵²

*Arrân ve Gence'de istikrarın sağlanması ile birlikte II. Fadlûn, devletinin başında olmak üzere Selçuklular'a bağlı vassal hükümdar olarak bağlı kaldı.*¹⁵³

II. Fadlûn'un itaat etmesinin ardından bu sırada *Gence'de bulunan Şirvanşah Feriburz b. Sâlâr'da değerli hediyeler ile Sultan Alp Arslan'ın yanına gelerek itaatini bildirdi.*¹⁵⁴

Sultan Alp Arslan'ın ölümünün ardından yerine oğlu Melikşah (1072-1092) devletin başına geçti. Melikşah'ın Selçuklu tahtına geçtiği sırada Gürcü Krallığı ve Şeddâdi Devleti'nde de siyasi değişiklikler meydana geldi. Gürcü Kralı Bagrat IV (1027-1072) 56 yaşında hayatını kaybetti ve Gürcü Krallığı'nın başına Giorgi II (1072-1089) geçti.¹⁵⁵ 1073 yılında ise Şeddâdi hükümdarı II. Fadlûn, oğlu III. Fadlûn (1073-1076) tarafından devlet yönetiminden uzaklaştırıldı.¹⁵⁶

Gürcü Krallığı'nda yaşanan iç karışıklıklar sonucunda İvane (İoane) isyan ederek Gag Kalesi'ni bir hile ile ele geçirdi ve ardından Gag Kalesi'ni Gence Emiri III. Fadlûn'a sattı (1076). Bu olaydan sonra Sultan Melikşah Aras Nehri'ni geçerek bölgeye geldi. Gürcü kroniğine göre, Sultan Melikşah'ın "*bütün Hristiyanlara karşı düşmanca niyeti*" ile gelmesi üzerine İvane (İoane) ve oğlu Liparit Sultan'ı karşılamaya gittiler ve Sultan tarafından iyi niyetle karşılandılar. İvane ve Liparit bir süre Sultan Melikşah'ın yanında kaldıktan sonra ayrıldılar. Bunun üzerine Sultan Melikşah'ta *Samşvilde'ye* gelerek şehri muhasara altına aldı ve fethetti. Sultan Melikşah burada bulunduğu süre içerisinde bütün Kartli bölgesini istila etti. Ayrıca İvane'yi, karısını, torunlarını ve bütün aznavurları esir olarak aldı. Büyük miktarda da ganimet elde etti. Bu sefer dönüşünde Sultan Melikşah *Gence* şehrine geldi ve şehri yeniden hâkimiyeti altına aldı. Buranın idaresini de Savtegin'e verdi. Ayrıca bütün *Arrân*'i ele geçirmesi amacıyla da Savtegin'in yanında 48.000 kişilik kalabalık bir ordu bıraktı. Gürcü kroniğine göre ise bu ordu 400.000 kişiden meydana geliyordu. Gence Emiri III. Fadlûn ise Selçuklu ordusuna karşı mukavemet gösteremeden geri çekilmek zorunda kaldı ve bir süre sonra esir edildi.¹⁵⁷ Devam eden fetihler neticesinde *Arrân (Errân), Şirvân, Derbend ve Tiflis* bölgeleri tamamen

¹⁵² Sıbt İbnu'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 153.

¹⁵³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 141.

¹⁵⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁵⁵ *Gürcistan Tarihi*, s. 302.

¹⁵⁶ Keleş, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁵⁷ *Gürcistan Tarihi*, s. 303; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 163; Keleş, *a.g.e.*, s. 198-199; Kırzoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77; Mariam Lordkipanidze, *Georgia In The 11th-12th Centuries*, Ganatleba Publishers, Tbilisi 1987, s. 74-75.

itaat altına alındı.¹⁵⁸ Sultan Melikşah, *Arrân* ve *Şirvan* bölgelerini Savtegin'e ikta olarak verdi ve bu bölgelerde Sultan'dan sonra onun da adı hutbelerde okunmaya başlamıştır.¹⁵⁹

Melikşah'ın Savtegin idaresinde gönderdiği Türkler, *Arrân* ülkesinin bütün ova, dağ, nahiye ve kalelerine yerleştiler. Bundan sonra *Gence* "bir Türkmen şehri" tesmiye edildiği ve bunların girdiği ordunun "sayılmaz bir kalabalık" olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁰

Sultan Melikşah 1086 yılında *Gence* üzerine yeniden bir sefer daha düzenledi. Bu dönemde *Gence* ve yöresinde karışıklıklar meydana geldi. Sultan Melikşah, Savtegin'i 1083 yılında *Emîrül hâc ve Küfe Emiri*" olarak tayin etti. Fakat 1084 yılında Savtegin'in hastalanarak ölmesi üzerine *Arrân (Errân)* bölgesinin yönetimini amcası Yâkûti'nin oğlu Kutbeddin İsmail'e verdi. Bu durum karşısında Şeddâdî Emiri II. Fadlûn isyan etti.¹⁶¹ Bu durum Sultan Melikşah'ın *Arrân* ve *Azerbaycan*'da otoritesini yeniden tesis etmesi için sefere çıkmak zorunda kaldı.

Sultan Melikşah, *Gence* üzerine yapılacak seferde *Urfa* şehrinin alınmasında üstün başarılar göstermiş olan Emir Bozan'ı görevlendirdi. Smbat Sparapet, seferin tarihini 1086 olarak gösterir ve şehrin alınmasını ise: "*Bu sırada Sultan Melikşah Gandzak (Gence)'a karşı gitti ve şehri aldı.*"¹⁶² sözleri ile anlatır.

Urfalı Mateos ise bu seferin 28 Şubat 1087-26 Şubat 1088 tarihi olayları sırasında meydana geldiğini söyler ve vekayinâmesinin devamında Emir Bozan'ın harekâtı hakkında bilgi verir:

"Bozan, büyük bir orduyla beraber Ermenistanın Gantsag (Gence) şehri üzerine yürüdü ve bu şehre karşı şiddetli hücumlar yaptı. O, bütün İrânlı askerleri bu şehre karşı toplamış bulunuyordu. Onlar, şiddetli bir hücum esnasında şehrin kulelerinden birisini çukur kazmakla yıktılar ve bu suretle Gantsag şehrini zaptettiler. Onlar, halkı kısmen kılıçtan geçirdiler. Bozan'ın emriyle katliâm durduruldu ve sulh aktedildi."¹⁶³

Bir diğer Ermeni müverrihi Vardan'da Emir Bozan'ın seferi hakkında kayda değer bilgiler aktarır. Vardan'a göre: "*1088 yılında Emir Bozan, Melikşah'ın emriyle Şatatig ismiyle adlandırılan Fadılardan Gançak'ı aldı. Gürcistan Kralı Bagarat da imparatorun yanından hareket ederek kendi memleketini aldı. Bundan sonra oğlu Georgi hükümeti eline aldı ve Gürige'nin arkasından Horasan'a, Melikşah'ın yanına gitti ve ikisi de ödüllendirildi.*"¹⁶⁴

¹⁵⁸ *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atif Yayınları, Ankara 2014, s. 23.

¹⁵⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁶⁰ Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, Eskişehir 1997, s. 101.

¹⁶¹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 94-95; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 92; Keleş, *Şeddâdiler*, s. 204-205.

¹⁶² *Smbat Sparapet Chronicle*.

¹⁶³ *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, s. 174.

¹⁶⁴ Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 45.

Emir Bozan, bu sefer sırasında ciddi bir mukavemetle karşılaşmış olsa da Şeddâdî Emiri II. Fadlûn'u esir etmeyi başardı. *Gence* şehrine tamamen hâkim olunması üzerine *Gence*'de Şeddâdî hâkimiyeti de son buldu (1088).¹⁶⁵ Ayrıca el-Hüseynî, bu sefer sırasında Rum Melikinın elçisi hazineleri doldurup taşırın ve muhasipleri şaşırtan birçok mal ile birlikte amân istemeye geldiğini söylemektedir.¹⁶⁶

Arrân ve Azerbaycan, Tuğrul Bey döneminde Selçuklu Devleti'nin bir eyaleti haline gelmişti. Bu eyaletlerin merkezi ise *Gence* şehri idi. Şehrin ele geçirilmesinden sonra buraya "Melik" ünvanı ile Selçuklu şehzadeleri gönderildi. Azerbaycan melikleri olarak Tuğrul Bey'den itibaren, Alp Arslan'ın kardeşi Yâkutî, oğlu İsmail (İlarslan) ve torunu Kutbeddin Mevdud (Alp Sunkur Bey) görev yapmışlardır. Buraya ne kadar da Selçuklu şehzadeleri gönderilmiş olsa da buranın asıl sahipleri Selçuklu valileri olmuştur. *Arrân*'da ise Muhammed Tapar, oğulları Tuğrul ve Mesud meliklik yapmışlardır.¹⁶⁷

Sultan Melikşah'ın özellikle başta *Arrân (Errân)* olmak üzere *Kafkasya* coğrafyası üzerine yaptığı seferler İslâmiyet'in yayılması açısından da büyük bir önem arz etmiştir. Bu seferler esnasında Kaheti Kralı Ağsartan, Melikşah'ın yanına giderek Müslümanlığı kabul ederek Hristiyanlığı inkâr etti. Buna karşılık Sultan Melikşah hediye olarak Kaheti'yi yeniden Ağsartan'a verdi.¹⁶⁸

Sultan Melikşah, Bağdat'ta bulunduğu sırada bir av esnasında hastalandı ve hastalığının iyice artması sonucunda 18-19 Kasım 1092¹⁶⁹ tarihinde öldü. Melikşah'ın ölümünün ardından oğulları Mahmut ve Berkyaruk arasında saltanat mücadelesi yaşandı. İlk olarak hutbe Mahmut adına okunduysa da, 30 Ocak 1094 tarihinde saltanatı Berkyaruk ele geçirdi ve hutbe Berkyaruk adına okunmaya başladı. Sultan Melikşah'ın en büyük oğlu Berkyaruk ise bu sırada *İsfahan*'da bulunuyordu.¹⁷⁰

Mahmut'un Sultan olması ile beraber saltanatta hak iddia eden Berkyaruk arasında saltanat mücadeleleri de başladı. Berkyaruk, Bağdat'a doğru hareket etti. Yanında diğer kardeşi Muhammed Tapar'da bulunuyordu ve kardeşi Tapar'a *Gence* ve çevresini iktâ olarak verdi. Ardından "melik" ünvanı ile *Gence*'ye gönderdi.¹⁷¹ Kardeşinin de isyan hareketini engellemek amacıyla da şahsına bağlı kumandanlardan Kutluk/Kutluğ Tekin'i *atabeg* olarak tayin etti.¹⁷²

¹⁶⁵ Keleş, *a.g.e.*, s. 207-208; Solmaz, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁶⁶ Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsir İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, Çev. Necâti Lügâl, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 43.

¹⁶⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, 6. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016, s. 150-151; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 248-249.

¹⁶⁸ *Gürcistan Tarihi*, s. 309; Tskhovreba, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁶⁹ Anonim Selçuknâme'de 9 Kasım 1092 olarak geçmektedir. (*Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 24.)

¹⁷⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 51; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 364, 378; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 152-153; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *a.g.e.*, s. 70; Zahirü'd-Din Nişâbüri, *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, 1. Baskı, Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s. 98.

¹⁷¹ Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 11-12; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 420.

¹⁷² Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 82.

Saltanat mücadelesini kazanan Berkyaruk 30 Ocak 1094 tarihinde Selçuklu tahtına geçti ve hutbe Berkyaruk adına okunmaya başladı.¹⁷³ Berkyaruk'un iktidarı sırasında da saltanat mücadeleleri devam etti. Arslan Argun, Emir Üner'in isyanlarının ardından *Gence*'ye melik olarak atadığı kardeşi Muhammed Tapar'da 1099 tarihinde isyan etti.¹⁷⁴

Muhammed Tapar'ın kardeşi Berkyaruk'a karşı isyan etmesinde Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk'ün telkinleri etkili olmuştur. Müeyyidülmülk, Muhammed Tapar'a babasının mülkünü istemesini ve "Saltanat seni bekliyor" sözleri ile devamlı olarak onu isyana teşvik ediyordu.¹⁷⁵ Muhammed Tapar, kuvvetlendikten sonra Atabeg Kutluk/Kutluğ Tekin'i öldürdü. Ardından *Gence* şehrinin de içinde yer aldığı *Arrân/Errân* eyaletini ve ona bağlı yerleri ele geçirdi. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk isyan hareketini bastırmak amacıyla harekete geçti.¹⁷⁶

15 Mayıs 1100 tarihinde başlayan mücadeleler 1104 tarihine kadar devam etti. Bu süre içerisinde iki kardeş 5 defa karşı karşıya geldi. İki kardeş arasındaki ilk anlaşma 27 Aralık 1101 tarihinde gerçekleşti ve yapılan anlaşmaya göre:

Berkyaruk "sultan", Muhammed Tapar ise "melik" ünvanına sahip olacak. *Gence* ve civarı, *Azerbaycan*, *Diyâr-ı Bekr(Diyarbakır)*, *el-Cezire* ve *Musul* Muhammed Tapar'a ait olacak.¹⁷⁷

İki kardeş arasında anlaşma yapılmasına rağmen mücadeleler yeniden başladı. Mart-Nisan 1103 tarihinde tekrar bir anlaşma daha yapıldı. Daha evvel yapılan anlaşma metnine ek olarak bu kez *Gürcistan* ve *Ermenistan* toprakları da dahil edildi. Yapılan anlaşmaya göre: *Şam*, *Diyâr-ı Bekr*, *Fırâti-i Irak bölgeleri*, *Azerbaycan*, *Mugan*, *Errân*, *Ermen* ve *Gürcistan* toprakları Muhammed Tapar'ın, diğer kalan yerler ise Berkyaruk'un olacaktı.¹⁷⁸

Kardeşler arasındaki mücadelelerin bir netice vermeyeceğini düşünen Sultan Berkyaruk; "iki kardeş arasındaki ihtilâfın uzamasının kendilerini kâhîr iken makhûr ve hâkim iken mahkûm durumuna düşürdüğünü; mallarını ziyân ettiğini ve adamlarını yok ettiğini; bunun neticesi olarak da düşmanların şehirleri istilâyâ ve saltanatı ele geçirmeye göz diktiklerini" anladı. Bunun üzerine Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile anlaşma yapılması için âlim ve fakihlerden oluşan bir heyeti kardeşine gönderdi. Heyetin teşvikleri neticesinde Ocak 1104 tarihinde iki kardeş arasında bir kez daha anlaşma yapıldı.¹⁷⁹

¹⁷³ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 378.

¹⁷⁴ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 74-80.

¹⁷⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 53; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 160; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 80; *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 26; Zahîru'd-Din Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 101-102.

¹⁷⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 420; Özeydîn, *a.g.e.*, s. 12; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Cilt I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, 5. Basım, İsam Yayınları, Ankara 2018, s. 213.

¹⁷⁷ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 454; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 88; Özeydîn, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁷⁸ Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Yayına Haz. Ayşe Ayna-Bilal Şahin-Ayşe Alhan-Sevgi Kübra Akdemirel-Ayşe Tepe-Sibel Temiz, Ed. Erkan Gökso, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 60.

¹⁷⁹ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 92-92.

Anlaşmaya göre:

- Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın beş nevbet çaldırmasına müdahale etmeyecek.
- Muhammed Tapar'a ait olan şehirlerde Berkyaruk adına hutbe okunmayacak.
- Aralarındaki yazışma vezirleri vasıtasıyla yapılacak. Askerler istediği tarafa geçebilecek ve buna hiç kimse müdahale etmeyecek.
- *Sefîdrûd'dan Bâbu'l-Ebvab'a, Diyâr-ı Bekr(Diyarbakır), el-Cezire ve Musul ve Suriye'ye kadar olan saha, Irak topraklarından Seyfûddevlî Sada-ka'ya ait olan yerler Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altında olacak.*
- Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar Sultan olacak.¹⁸⁰

Sultan Berkyaruk'un 22 Aralık 1104 tarihinde ölmesi üzerine Selçuklu tahtına oğlu Melikşah geçti (18 Ocak 1105) ise de Muhammed Tapar iktidar mücadelesi sonrasında tahtı ele geçirdi.

Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında yaşanan taht mücadeleleri ve devlet içerisinde meydana gelen iç isyanlar nedeniyle devlet otoritesi sarsıldı.¹⁸¹ Bu durumdan faydalanan devletlerden biri de Gürcü Krallığı oldu. Gürcü Kralı II. David (1089-1125), Kıpçak (Kuman) Türklerinin desteğini sağlayarak ordusunu güçlendirdi. Aynı zamanda Gürcü Kralı, Kıpçak hükümdarı Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile evlendi. Meydana gelen evlilik sonucunda Kıpçaklar, *Gürcistan* çevresine yerleştirildi. Gürcü Kralı bunlardan 40-50 bin kişilik bir ordu oluşturdu. Ayrıca sarayda yetiştirdiği 5.000 kişilik Kıpçak gencini de merkezde görevlendirdi.¹⁸²

Hazırlıklarını tamamlayan Gürcü Kralı II. David, 1110 tarihinde *Gence* üzerine doğru saldırılarda bulunmaya başladı. Bu durum üzerine Sultan Muhammed Tapar asker gönderdi ve Gürcülerin İslâm ülkelerine girmesine engel olmaya çalıştı.¹⁸³ *Gence* önlere kadar ilerlemiş bulunan Gürcü ordusunu, Sultan Muhammed Tapar bozguna uğrattı ve Gürcülerini itaat altına aldı. Böylece *Gence* halkı da meydana gelebilecek tehlikelerden korunmuş oldu (1110).¹⁸⁴

10. yüzyılda Albanya bir devlet olarak yok olmuş olmasına rağmen, Selçukluların Kafkasya'yı fethine kadar Albanya ismi silinmemişti. Fetihlerden sonra Selçuklular Albanya'nın bıraktığı mirası sahiplendiler ve bunun neticesinde de *Azerbaycan* belirdi.¹⁸⁵

¹⁸⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 481-482; Özeydın, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁸¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Rävendi, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Cilt I-II, Farsça Metinden Türkçeye Çev. Ahmed Ateş, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 151.

¹⁸² Özeydın, *a.g.e.*, s. 144; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 202.

¹⁸³ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 194; el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸⁴ Özeydın, *a.g.e.*, s. 144; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 202.

¹⁸⁵ James Forsyth, *Kafkasya*, İngilizceden Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 76.

Irak Selçuklu Döneminde Gence Şehrinin Siyasi Durumu

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118 tarihinde ölmesi ile birlikte, oğlu Mahmud 19 Nisan 1118'de Selçuklu Devleti'nin başına geçti.¹⁸⁶ Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul ise *Gence*'ye sultan tayin edildi.¹⁸⁷ *Arrân/Errân* ile *Aras*'a kadar *Nahcivan* toprakları Melik Tuğrul'un hâkimiyeti altında bulunuyordu.¹⁸⁸

Bir zaman sonra Sultan Mahmud, Melik Tuğrul ve amcaları Sencer arasında taht mücadeleleri başladı. 11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve yakınlarında yapılan savaşı Sencer kazandı. Kazanılan zafer sonrasında 4 Eylül 1119 tarihinde hutbe Sencer adına okundu. Sultan Sencer'in annesi ve vezirlerin araya girmesi ile birlikte Sultan Sencer, yeğeni Mahmud'u affetti.¹⁸⁹ Bunun üzerine Sultan Sencer, yeğeni Mahmud'a; *Irak, Azerbaycan, Bağdad, Diyâr-ı Bekr, Fars, Errân, Ermen ve Gürcistan* topraklarını verdi.¹⁹⁰

Sultan Mahmut, Irak Selçuklu hâkimiyetini yönetimi altına aldıktan sonra Emîr Cüyüş Beg'e kardeşi Tuğrul ile savaşması için hareket emrini verdi. Cüyüş Beg, Tuğrul'un üzerine yürüdüysen de, Tuğrul ve Atabegi Gündoğdu bu durumu haber alınca askerlerin önünden geçerek *Gence*'ye gittiler. Bu durum neticesinde iki taraf arasında savaş meydana gelmemiş oldu. 1121-1122 tarihinde ise Melik Tuğrul, kardeşi Mahmud'a karşı itaatini bildirdi.¹⁹¹ Sultan Sencer 1128 tarihinde Melik Tuğrul'un Atabegi Şirgîri azletti ve yerine Karasunkur'u tayin etti. Bu tayin neticesinde ise *Errân* memleketinin idaresini ona bıraktı.¹⁹²

Sultan Mahmud'un diğer kardeşi Melik Mesud ise Kasım-Aralık 1130 tarihinde Selçuklu Sultanı olan amcası Sencer'in yanında bulunuyordu. Melik Mesud bir süre sonra Sencer'in yanından ayrılarak *Sâve* şehrine gitti. Bu durum ise Melik Mesud'un, kardeşi Mahmud'a karşı muhalefet edeceği ve Sencer'in talimatı ile hareket ettiği hakkında bazı söylentilerin çıkmasına neden oldu. Sultan Mahmud, bu söylentilerden endişe duyması üzerine derhal *Bağdad*'tan *Hemedan*'a hareket etti. Fakat bir süre sonra bu söylentilerin asılsız olduğu ortaya çıktı ve Melik Mesud'a *Gence* ve çevresi iktâ olarak verildi.¹⁹³

Sultan Mahmud'un 1131 tarihinde ölmesi üzerine Irak Selçuklu tahtına oğlu Davud çıkarıldı. Fakat Davud'un hükümdarlığına, Melik Mesud ve Selçukşah muhalefet etmesi üzerine taht mücadeleleri meydana geldi. Bu sırada Melik Tuğrul ise Sultan Sencer'in yanında bulunuyordu. Taht mücadelelerinin yaşanması üzerine Sultan Sencer'de *Horasan*'dan hareket etti. 25 Mayıs 1132 tarihinde meydana gelen savaşta Mesud mağlup oldu. Savaşın ardın-

¹⁸⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 594.

¹⁸⁷ Solmaz, *a.g.e.*, s. 78; Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁸⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 5.

¹⁸⁹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: VIII, s. 611-614.

¹⁹⁰ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 79.

¹⁹¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 19, 27-28.

¹⁹² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁹³ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 80.

dan Sultan Sencer, yeğeni Mesud'u yanına çağırdı. Melik Mesud'da amcasının yanına geldi. Sultan Sencer, yeğeni Mesud'u isyan ettiği için azarladı ve ardından Mesud'a eman verdi. Aynı zamanda da *Gence*'deki görevine iade etti. Irak Selçuklu tahtına ise Melik Tuğrul'u tayin etti bütün ülkede Melik Tuğrul adına hutbe okundu.¹⁹⁴

Melik Mesud, taht mücadelesinde mağlup olarak *Gence* şehrine geri döndü. Fakat Sultan olma fikrinden de hiçbir zaman vazgeçmedi. Melik Mesud'un Aralık 1131-Ocak 1132 tarihinde hutbeyi kendi adına okutması üzerine taht mücadeleleri yeniden başladı. Melik Mesud kardeşi Tuğrul ile savaşmak üzere *Hemedân*'a doğru hareket etti ve 15-24 Temmuz 1134 tarihinde kardeşi Tuğrul ile yaptığı savaşı kaybederek geri dönmek zorunda kaldı. Fakat Tuğrul'un Ekim-Kasım 1134 tarihinde ölmesi üzerine tahta Melik Mesud geçti.¹⁹⁵

Melik Mesud'un Sultan olarak tahta geçmesinin ardından Atabeg Karasunkur'un fitnessi sebebiyle yeğeni Davud isyan etti. Fakat bu isyanın bir fitne neticesinde meydana geldiğini bilen Sultan Mesud, yeğeni Davud'u kendisine veliaht yaptı ve kız kardeşi Gevher Hatun'u da ona verdi. Ayrıca Davud'a *Azerbaycan*, *Arrân/Errân* ve *Ermen* topraklarını yönetimi altına verdi. Davud, bu topraklara yedi yıl boyunca hâkim oldu.¹⁹⁶

Gence Depremi (1139) ve Gürcülerin Saldırısı

Tarihi kaynaklara göre bu yılda, birkaç bölgede çok sayıda insanın ölümüne neden olan büyük bir deprem meydana geldi.¹⁹⁷ Bu depremden en çok etkilenen şehir ise *Gence* şehri olmuştur. Yaşanan deprem felaketini İbnü'l Esir: "*Bu sene Azerbaycan'a bağlı Gence ve diğer yerlerde, Arrân'da deprem oldu, fakat en şiddetlisi Gence'de oldu ve pek çok yeri tahrip etti. Sayılamayacak kadar çok adam öldü. Rivayete göre iki yüz otuz bin kişi ölmüştü. Ölenler arasında Azerbaycan hâkimi Karasungur'un iki oğlu da vardı. Orada Mücâhidüddin Bihruz'a ait iki kalede yıkıldı. Kalede ona ait olan çok miktarda zahire ve mal da mahvoldu.*" sözleri ile anlatmaktadır.¹⁹⁸

Abu'l Farac ise: "*533 (1138 M.) yılının ikinci ayında İran arazisinde bir şehir olan Ganza'da şiddetli bir zelzele oldu ve 230.000 insan telef oldu. Bütün şehir yerin dibine geçti ve yerden siyah sular fışkırdı. Şehirde kaçanlar mezarlıklara iltica ederek ölüleri için matem tuttular.*"¹⁹⁹

Ermeni müverrihi Vardan'da deprem hakkında kısa bir bilgiye yer vermektedir. Vardan'a göre: "*1139 yılında Gançak (Gence) şehri depremden harap oldu.*"²⁰⁰

¹⁹⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 82, 85-88; İbnü'l Verdî, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁹⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 94, 101, 106-107.

¹⁹⁶ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 82.

¹⁹⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, *Büyük İslâm Tarihi*, Cilt: XII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 397; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız (Mesâlikü'l Ebsâr)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 267.

¹⁹⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 151.

¹⁹⁹ Gregory Abû'l Farac, *a.g.e.*, Cilt: II, s. 375.

²⁰⁰ Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 66.

Mhitar Koş'ta yazdığı Salnamesi'nde Gence depremini şu sözleri ile anlatmaktadır:

“Areg ayında, bu ayın 18. gününde, Cumartesi gününe bağlayan gecede, mukaddes Georgi bayramı gününde (30 Eylül 1139 yılı Cumartesi günü), Allah'ın gazabı dünyayı tuttu. Yerin hiddeti ve büyük yıkımlar dehşetle yayılarak bu Albanya toprağına da ulaştı. Tıpkı “(Allah) yeri yerinden oynatıyor ve onun rükünleri titriyor.” ve bir başka yerde “(Allah) yere gözünü dikiyor, o da titriyor” denildiği gibi. Bu zelzele neticesinde birçok yerde (şehirlerde), Parisos ve Haçın vilayetlerinde, ister ovalık kısımda olsun, ister dağlarda olsun çok yer dağıldı. Depremde başkent Gence şehri de ahalisiyle birlikte Cehenneme vasil oldu. Ahalinin başına çöküp yıkılan manastırlar ve kiliselerle birlikte dağlık mahallelerde birçok kale ve köy de dağıldı. Viran olan binalar ve kalelerin altında sayısız hesapsız insan telef oldu. Bu olay Ermeni takviminin 588. yılında vukû bulmuştu.”²⁰¹

Gence şehri 1139 yılındaki depreme kadar önemli siyasi ve kültürel merkez konumunda yer alıyordu, fakat meydana gelen afet sonrasında şehir eski önemini kaybetti. O dönemde şehir, günümüzdeki Gence şehrinin 5 km kuzeydoğuda yer alıyordu. Etrafı surlar ile çevrili olan şehir tamamen yıkıldı. Depremin etkisi sonucunda doğal oluşumlarında yaşanmasına neden oldu. Şehir yakınında bulunan Kepez Dağı'ndan akan nehirlerin yön değiştirmesi sonucunda Göygöl ve Maral Gölü oluştu.²⁰²

Gence halkı depremin etkisini henüz üzerinden atamamışken, depremi fırsat bilen Abhaz ve Gürcüler Gence şehrine bir saldırı düzenlediler. Depremin meydana geldiği sırada Atabeg Karasunkur ise *Berucird*'de bulunuyordu.

Gürcü Kralı Demetre, Gürcü kroniğine göre 1138 tarihinde Gence'ye saldırdı ve şehri ele geçirdi. Aynı zamanda şehrin giriş surlarında asılı demir kapıları da zafer anısı olarak, bu kapıları Gelati Manastır Akademisi'ne astırmak üzere *Gürcistan*'a gönderdi.²⁰³ El-İsfahâni'ye göre şehirde 300.000 kadar insan katledildi. Saldırı sırasında sağ kalanlardan bir kısmı ise esir edilerek *Gürcistan*'a götürüldü. Şehrin kalesine ve yüksek kesimlere gidebilenler ise saldırıdan kurtulabilmişlerdir. Şehir halkının yerlere sakladıkları eşyaları ise kazılarak çıkarılmıştır.²⁰⁴

Şehirde yaşanan bu olumsuz durum üzerine Atabeg Karasunkur, bulunduğu *Berucird*'den hareket ederek Gence'ye geldi. El-İsfahâni, Atabeg Karasunkur'un faaliyetlerini ve Gürcülerin saldırılarını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Bunun üzerine Karasunkur, sür'atle Cenze'ye azimet etti. Ebhaz askeri reisi Eyvani bin Ebilleys zelzele üstüne zelzeleler, faci'a üstüne facialar

²⁰¹ Mhitar Koş, *Alban Salnamesi*, Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 331-332.

²⁰² İsmailov, *a.g.e.*, s. 167.

²⁰³ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 146.

²⁰⁴ Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 174.

ika etmişti. Ve orada da yeni bir kasaba bina edip Cenze tesmiye etmiş ve eski Cenze'nin kapısını götürüp ona takmış idi. Karasunkur'un yokluğunu bilerek, bu memleketlere azap acısını tattırmıştı. Bu vak'a 533 senesinde vukua geldi. Karasunkur eriştiği gibi dinin revnaki yerine geldi, yardım ve temkin adeti avdet etti, ehli tevhid ehli teslise galip geldi, pâk olan şey, habisin sürcumesile ayağa kalktı. Karasunkur bunlarla muharebe edip bunları bozdu, şevketlerini kırdı, bunlardan pek çok kimse öldürdü, yeni kasabayı tahrip etti, eskiden Cenze'nin kapısını yerine iade etti ve kasabayı, imaretle en iyi hale ve en iyi şekle koydu."²⁰⁵

Atabeg Karasunkur, Gence şehrini Gürcülerin elinden kurtardıktan bir süre sonra hastalandı ve 1141 tarihinde *Erdebil*'de vefat etti.²⁰⁶ İbnü'l Esîr'e göre Karasunkur, uzun bir süre hasta yattıktan sonra veremden öldü.²⁰⁷

Karasunkur'un ölümünden sonra Sultan Mesud, Çavlı Candar'ı yanına çağırıldı ve Atabeg Karasunkur'un yerine tayin etti. Ayrıca oğlunu, askerini ve saltanatını Çavlı Candar'a teslim etti. Karasunkur, *Arrân* ve *Azerbaycan*'a hâkimdi ve onun ölümünden sonra Sultan Mesud bu bölgelerin yönetimini Çavlı Candar'a verdi.²⁰⁸ Kazvîni ve Mirhând'a göre Sultan Mesud, *Arrân* ve *Azerbaycan* topraklarını Atabeg İldeniz'e, Çavlı Candar'a ise *Fars* topraklarını bıraktı. Aynı zamanda Sultan Mesud, Atabeg İldeniz'i ölen kardeşi Tuğrul'un eşi ile evlendirdi.²⁰⁹

Karasunkur, Sultan Mesud'un vezirini idam ettirecek kadar²¹⁰ nüfuz ve itibar sahibiydi. Aynı zamanda Sultan Mesud, Karasunkur'dan korkmakta idi.²¹¹

Sultan Mesud, Karasunkur'un yerine Çavlı Candar'ı tayin ettikten sonra, ona hilat ve ahitname gönderdi ve büyük miktarda atıya verdi. *Arrân/Errân (Errâniye)* ve *Azerbaycan*'da olan bütün kaza ve sancakları Çavlı Candar'a verdi. Bir yıl sonra ise Çavlı, arzı hizmetini bildirmek üzere Sultan'ın yanına gitti. Çavlı, Sultanın huzurunda iyi dileklerle kabul edildi.²¹²

Sultan Mesud, Bağdad'ta bulunduğu sırada Fars ve Huzistan Hâkimi Emir Bozaba ve Rey Valisi Abbas bir araya gelerek Sultan Mesud'a karşı isyan ettiler. Sultan Mesud'un kardeşi Muhammed ve Melikşah'da Emir Bozaba'nın yanında bulunuyordu. Diğer taraftan Sultan Muhammed'in oğlu Melik Süleymanşah da isyancılar arasına katıldı. Sultan Mesud'un emir hacibi olan Emir Abdurrahman Toğayürek ise, Sultan'ın yanında bulunmasına rağmen Emir Bozaba ve Abbas'ın tarafında yer alıyordu. İsyan hareketini haber alan Sultan Mesud, Emir Abdurrahman b. Toğayürek ile beraber Şubat-Mart 1146 tarihinde Bağdad'tan ayrıldı. Bozaba *Şiraz*'dan, Abbas ise *Rey*'den hareket

²⁰⁵ Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 174-175.

²⁰⁶ Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 175.

²⁰⁷ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 153.

²⁰⁸ Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 175.

²⁰⁹ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 85-86; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 210.

²¹⁰ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 209.

²¹¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 153.

²¹² Al-İsfahâni, *a.g.e.*, s. 175.

etti.²¹³ Bu sırada Sultan Mesud'un yanında fazla askeri yoktu ve bu nedenle kulları arasından en itaatlisi olan Atabeg İldeniz'i çağırdı. Atabeg İldeniz'e: "Olabildiğinçe çabuk bana yetiş" diye haber gönderdi. Atabek İldeniz, tam bir ordu, emirler ve evlatları ile *Kirmânşâhân*'da Sultan Mesud'un yanına vardı.²¹⁴

Eylül-Ekim 1146 tarihinde Sultan Mesud'a karşı savaş yapmaya karar verildiyse de, Çavlı Candar'ın yaptırdığı hacamat sonucunda ölmesi ile herhangi bir mücadele meydana gelmedi.²¹⁵ Bunun üzerine Emir Abdurrahman b. Toganyürek'in şartları doğrultusunda bir anlaşma yapıldı. Yapılan anlaşmaya göre Emir Abdurrahman'a elindeki yerlere ilaveten *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* bölgesi verildi. Bozaba'nın veziri Ebû'l-Feth b. Dârest ise Sultan Mesud'a vezir olacak.²¹⁶ el-Hüseyinî'ye göre ise *Errâniye*, *Ermeniye* ve *Azerbaycan* bölgeleri Taceddin bin Dârest el-Fârisî'ye verildi.²¹⁷ Sultan Mesud, *Gence* ve *Arrân/Errân* vilayetlerini Abdurrahman'a bağışladığı gibi oğlunun Atabegliğini de ona verdi.²¹⁸ Abdurrahman, Sultan Mesud'un oğlunu birkaç emir ile beraber *Arrân/Errân*'a gönderdi.²¹⁹ Memleket ve askerini işlerini de nöbetleşe olarak Bozaba, Abbas ve Abdurrahman b. Toganyürek idare edecekti²²⁰, Sultan Mesud yaptığı bu anlaşma ile beraber Emirlerle bağımlı hale gelmiş oldu.

Bir süre sonra Sultan Mesud, Abdurrahman'ı öldürmesi için Has Bey'e talimat verdi. Has Bey ise bu durumdan Zengi Candâr'ı haberdar etti ve yaptıkları iş birliği sonucunda Abdurrahman'ı öldürdüler. Ardından Has Bey, *Arrân* ve çevresini istila ederek *Erdebil*'e geldi.²²¹ Zahîrû'd-Dîn Nişâbüri ise bu olayı farklı şekilde nakleder: "Abdurrahman ile gitmiş olan tüm emirler tek yürek ve canını feda edecek kullar idiler ve Abdurrahman ile Bozâba'nın kötü düşüncelerinden haberdarlardı. Sultan'a, "Biz fırsat bulduğumuz anda hükümdarın düşmanını yerinde bırakmayız" demişlerdi." sözleri ile beraber Abdurrahman, *Gence* tarafında, orduyu kâfirlere karşı saldırmak için *Şemkur*'a yolladığı yerde öldürüldü.²²² Râvendî de: "Abdurrahman, *Gence* tarafında orduyu *Şemgür*'a yolladığı yerde öldürüldü." diyerek bu bilgiyi nakleder.²²³

Sultan Mesud döneminin önemli olayları arasında yer alan *Gence* şehrinde meydana gelen deprem ve bu durumu fırsat olarak gören Gürcülerin şehir akınlar düzenlemesi, aynı zamanda Sultana karşı yapılan Emirlerin isyanı devletin yıpranmasında büyük bir rol oynamıştır.

²¹³ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 221; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 174.

²¹⁴ Zahîrû'd-Dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 128.

²¹⁵ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 221-224.

²¹⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 174.

²¹⁷ el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 82.

²¹⁸ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 227; Muhammed el-Hüseyinî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye (Selçukluların Hikâyesi)*, Çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 133.

²¹⁹ Zahîrû'd-Dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 130.

²²⁰ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 225.

²²¹ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 225-226.

²²² Zahîrû'd-Dîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 131.

²²³ er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 228.

Azerbaycan Atabegleri Devleti (İldenizliler) Dönemi (1136/1146-1225) Gence Şehri

Devletin kurucusu aslen Kıpçak Türkleri'nden olan Şemseddin İldeniz'dir. Fakat Ortaçağ kaynaklarında İldeniz'in soyu hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir.²²⁴ Şemseddin İldeniz, ilk olarak Sultan Mahmud'un veziri Kemâl Ebû Tâlib es-Sümeiremi'nin bir Memlûkü idi. Vezirin 9 Mayıs 1122 tarihinde ölmesi üzerine Şemseddin İldeniz, Sultan Mahmud'un yanına gitti. Daha sonra Iraklı Selçuklu tahtına Mesud'un çıkması ile beraber Şemseddin İldeniz, Sultan Mesud'un devlet yönetimi altına girdi.²²⁵ Cüzcânî'ye göre ise Şemseddin İldeniz, Sultan Sencer'in Memlûkü idi. Sultan Sencer, eğlence meclisinde bulunduğu sırada bir gecede üç kişiye padişahlık verdi. Bunlardan biri ise Şemseddin İldeniz'di.²²⁶ El-Ömerî ise İldeniz'in Sultan Mesud'un Memlûkü olduğu ve ilk önceleri onu satın aldığını, aynı zamanda da *Arrân* ve *Azerbaycan* şehirlerini ona iktâ olarak verdiğini söylemektedir.²²⁷

Karasunkur'un ölmesinin ardından Şemseddin İldeniz, Çavlı Candar ile birlikte büyük emir oldular.²²⁸ Şemseddin İldeniz zekâsı ve kabiliyetleri sayesinde kısa sürede Sultan Mesud'un dikkatini çekti²²⁹ ve askeri sınıfa dahil edildi.²³⁰

Sultan Mesud, Şemseddin İldeniz'in iyi şekilde yetiştirilmesi amacı ile kendi kumandanlarından Emir Nasır'ın yanına verildi. Şemseddin İldeniz, Emir Nasır'ın yanında eğitim aldıktan sonra Sultan Mesud'un emri üzerine Hansalar (Emir-i Çaşnigir)'in hizmetine dahil edildi.²³¹ Şemseddin İldeniz, yiğitliği ve sadakatliği neticesinde Sultan Mesud tarafından taltif edilerek ölen kardeşi Sultan Tuğrul (1132-1134)'un dul eşi Mü'mine Hatun ile evlendirdi. İldeniz'in bu Hatundan Muhammed Pehlivan ve Kızıl Arslan Osman adında çocukları dünyaya geldi. Kurulan bu akrabalık neticesinde Sultan Mesud, Şemseddin İldeniz'e *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* topraklarını iktâ olarak verdi.²³² Şemseddin İldeniz, *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* topraklarının verilmesinin ardından hemen *Arrân/Errân*'a gitti²³³ ve bir daha ne Sultan Mesud'u ne de bir başka-

²²⁴ Hüseyin Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1966, s. 12; Mirza Bala, "İldeniz", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1968, s. 961.

²²⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. IX, s. 30, 388.

²²⁶ Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsır-î (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 106.

²²⁷ el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 285.

²²⁸ Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. 85.

²²⁹ Alyârî, *a.g.e.*, s. 12. Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, c. 28/1, 2018, s. 46.

²³⁰ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara 2002, s. 871.

²³¹ Alyârî, *a.g.e.*, s. 12; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 46-47.

²³² Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, s. 85-86; İbnü'l Verdi, *a.g.e.*, s. 101; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 47; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 210.

²³³ Şemseddin İldeniz'e *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân* topraklarına hangi tarihte gittiği hakkında araştırmacılar tarafından farklı tarihlerin verildiği görülmektedir. *Azerbaycan Atabegleri* üzerine

sını ziyarete gitti.²³⁴ Şemseddin İldeniz, ikâmetgâh yeri olarak ise *Nahcivan* şehrini kullandı.²³⁵

Şemseddin İldeniz, bir süre sonra *Azerbaycan*'ın birçoğunu, *el-Cibâr, Hemedân, İsfahan, Rey* ve çevresi, *Şemkur*'a kadar olan yerleri hâkimiyeti altına aldı. Böylece devletin sınırları Tiflis Kapısı'ndan Kırman'a kadar genişledi.²³⁶

Şemseddin İldeniz, devlet işlerini düzenlemek amacıyla *Azerbaycan* ve *Arrân/Errân*'dan ayrılarak *İsfahan*'a gitmişti. Aynı zamanda Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'ta, Şemseddin İldeniz ile beraberdi. Gürcü Kralı Giorgi III (1156-1184), Şemseddin İldeniz'in yokluğunu fırsat bilerek Müslümanların kan ve mallarına taarruz etmek, Müslümanların hürmetini bozmak amacıyla İslâm ülkeleri üzerine doğru harekete geçti.²³⁷

Gürcü Kralı Giorgi, Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde yaklaşık 30.000'i bulan büyük bir ordu topladı ve İslâm topraklarına girmeye başladı. Gürcü kuvvetleri ilk olarak *Azerbaycan*'a bağlı *Duvin* şehrini ele geçirdi. Şehri yağma ve talan ederek *Gence (Cenze)*'ye kadar ilerlediler. Bu şehri de yağmaladılar, aldıkları esir ve ganimetlerle beraber *Tiflis*'e geri döndüler.²³⁸

Gürcü Kralı'nın yaptığı bu sefer sonrasında Şemseddin İldeniz, *Azerbaycan* ve *Arrân*'a dönmeye karar verdi. *Azerbaycan*'a geldiği sırada Gürcü tarafından kendisine bir mektup geldi: "*Gence ve Beylekandan bizim haracımız vardı, her sene gelir melikin hazinesine vasıl olurdu, senelerden beri bu gelmiyor, bunun gönderilmesini senden reca ederiz.*" dediler. Şemseddin İldeniz'de gelen mektuba: "*Benim Irak'ı terk ile bu memleketlere gelmekliğim asker toplamak ve Tiflis'i muhasara ile zapt etmektir, bunu almadan yapamam; eğer kuvvetiniz varsa meydana koyun, ben sizin memleketinizi zapt edeceğim. Ben öyle bir ordu ile geldim, ki sizi ondan kılıç ve mızrakla harp etmekten başka bir şey kurtaramaz.*"²³⁹ sözleri ile karşılık verdi.

Gürcülerin, Müslümanlara yaptığı harekâtı haber alan Sultan Arslanşah, derhal Şemseddin İldeniz'e giderek bu konudaki malumatları dile getirdi. Şemseddin İldeniz, Gürcü harekâtı için Ahlat hâkimi Şah-ı Ermen b. Sökmen

çalışma yapan Ziya Bünyadov bu tarihin 1136 olduğunu söylemektedir. Bir diğer araştırmacı olan İranlı tarihçi Hüseyin Alyarı ise 1146 tarihini vermektedir. Hüseyin Kayhan ise, Ortaçağ kaynaklarında Şemseddin İldeniz'in gönderilme tarihi hakkında kesin bir tarih mevcut olmadığından ve ayrıca Ziya Bünyadov'un kaynak olarak kullandığı Zahiruddin Nişaburi'nin *Târih-i Âl-i Selçuk* adlı eserinde herhangi bir tarih bulunmaması üzerine verilen tarihleri geçersiz görmektedir. Devamında da verilen bu tarihler üzerinden Şemseddin İldeniz'in *Azerbaycan*'a gönderilme tarihinin kesin olarak belirlenemeyeceğini dile getirmektedir. (Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 13; Kayhan, "*Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz*", s. 47-48; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Çev: İlyas Kemaloğlu, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017, s. 63)

²³⁴İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 388; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 189.

²³⁵Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 238.

²³⁶İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 45; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 388; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, s. 189.

²³⁷el-Yezdî, *a.g.e.*, s. 156-157; er-Râvendî, *a.g.e.*, s. 274; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 238; Zahirü'd-Din Nişabûrî, *a.g.e.*, s. 150.

²³⁸Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 72; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 310; İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s. 130.

²³⁹Ahmed B. Muhammed, *Selçuknâme*, s. 264; el-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, s. 110-111.

el-Kulbi, Merağa ve diğer bazı bölgelerin hâkimi İbn Aksungur'un da katıldığı büyük bir ordu topladı. Sefer için hazırlıkların tamamlanması ile Safer 558 (Ocak-Şubat 1163) tarihinde Gürcü topraklarına doğru hareket edildi. Bir aydan fazla bir süre devam eden savaşta ittifak halindeki İslâm ordusu büyük bir zafer elde etti ve kaybedilen *Duvin* şehri tekrar ele geçirildi.²⁴⁰

Gürcülerin mağlup olma sebebini İbnü'l Esir, Gürcü askerinin yaptığı bir ihanete bağlar ve bu ihanet olayını ise: "*Gürcülerden biri İldeniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve O'na: Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkalarından üzerlerine saldırayım*" sözleri ile anlatmaktadır. Müslüman olan asker sayesinde İldeniz komutasındaki askerler Gürcülere arkadan saldırdılar ve Gürcüleri mağlup ettiler.²⁴¹

Müslümanlar bu savaş sonunda çok büyük miktarda ganimet elde etmiş oldu. Güzel atlardan ve mallardan, çadırlardan ve inci gibi kölelerden alınan ganimetler fazlaydı. Ganimetler arasında atlara su verilen altın ve gümüşten kovalar, altından yemek kapları, tabaklar, sahanlar vardı. Aynı zamanda hazine dairesinde cevherler, altınlar, inciler ve mercanlar bulunuyordu.²⁴² Ayrıca Şemseddin İldeniz, emirler ve askerleri taltif ederek, onlara lütuf ve ihsan verilmesi talimatını verdi.²⁴³

Elde edilen zafer neticesinde İslâm egemenliği kuvvetlendi, din bayrakları yükseldi ve zafer haberleri ise bütün çevreülkelere ulaştı.²⁴⁴ Savaş sonunda elde edilen ganimetler ile beraber Sultan Arslanşah ve Şemseddin İldeniz *Gence*'ye geri döndüler. Şah-ı Ermen ise kendi payitahtına döndü.²⁴⁵

1166 tarihinde Gürcüler tarafından bir saldırı daha yapıldı. Gürcüler büyük bir kuvvetle *Buldan* üzerine baskın düzenlediler ve *Gence*'ye kadar ilerlediler. Şehir halkından bir kısmını öldürdükleri gibi bir kısmını da esir olarak aldılar. Esirler arasında kadınlar da bulunuyordu. Gürcü kuvvetleri sayısız ganimetle geri döndüler.²⁴⁶

Şemseddin İldeniz'in 570 (1175) tarihinde *Hemedan*'da ölmesi ile birlikte devletin başına sırasıyla Muhammed Pehlivan, Kızılarşah Osman ve Nusretüddin Ebû Bekir geçti. Kızılarşah Osman iktidarı döneminde *Gence* şehrinin hâkimi olarak Gürcü Kraliçesi Tamara'nın ilk kocası Giorgi Rus'u tayin etti. Fakat Nusretüddin Ebû Bekir devletin başına gelince *Gence*, *Arrân* ve *Azerbaycan* bölgesini tamamen teslim aldı.²⁴⁷

Ebû Bekir'in iktidara geçmesi ile birlikte kardeşleri Kutluğ İnanç Mahmud ve Emîr Emîran Ömer ve anaları İnanç Hatun isyan ettiler. Meydana gelen is-

²⁴⁰ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 73; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 111; el-Yezdi, *a.g.e.*, s. 157; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cil: IX, s. 310; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 239.

²⁴¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 310-311.

²⁴² el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 113-114.

²⁴³ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 243.

²⁴⁴ er-Rävendi, *a.g.e.*, s. 276.

²⁴⁵ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 114.

²⁴⁶ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 338.

²⁴⁷ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 276, 282; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 111; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 121, 127; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: IX, s. 388,

yan üzerine Kutluğ İnanç Mahmud ve Emîr Emîran Ömer, *Nahcivan*'da bulunan Ebû Bekir üzerine doğru harekete geçtiler. Fakat burada meydana gelen savaşı Ebû Bekir kazandı. Aldıkları mağlubiyet üzerine Kutluğ İnanç Mahmud *Irak'a*, Emîr Emîran Ömer ise önce *Şirvan'a* ardından da Gürcü ülkesine gitti. Burada Gürcü Kraliçesi Tamara'nın desteğini alarak tekrar *Azerbaycan* ve *Arrân* üzerine sefer düzenledi. Bu sefere Şirvanşah I. Ahsitan da katıldı. Birleşik Gürcü-Şirvan kuvvetleri 1 Haziran 1194 tarihinde *Şemkir* yakınlarında yapılan savaşta Ebû Bekir'i mağlup ettiler. Ebû Bekir aldığı mağlubiyet sonrasında *Beylekan'a* kadar çekildiyse de Ebû Bekir burada da ikinci kez mağlup edildi ve Gürcü-Şirvan kuvvetleri *Gence'ye* kadar ilerledi.²⁴⁸

Yanında Gürcü-Müslüman kuvvetleri olduğu halde *Gence'ye* gelen Emîr Emîran Ömer şehrin teslim edilmesini istedi. Şehir halkının verdiği cevap ile: *"Eğer sen yalnız gelse idin sana şehri teslim eder idik. Fakat sen bu kâfir askerleriyle beraber geldin; bunun için biz sana şehri teslim etmeyiz; çünkü eğer teslim edersek bu kâfirlerin sana hıyanet ve memleketlerimizi istilâ etmelerinden korkulur, o zaman bizim kadın ve kızlarımızı esir ederler, erkeklerimizi ve ahalimizi öldürürler. Eğer bu memleket onların eline geçerse artık hiçbir Müslüman memleketi kalmaz ki onların eline geçmemiş olsun, o zaman İslâmın esasları ve İslâm ışığı yerini küfr karanlığı istila eder"* sözleri ile şehri teslim etmediler.²⁴⁹

Gence halkından şehrin zorla alınamayacağını anlaşılmaması üzerine Emîr Emîran Ömer, şehir halkına bir mektup gönderdi ve *"Şehri bana teslim ediniz, ben yalnız olarak şehre gireyim düşmanı defederim"* dedi. Bunun üzerine şehir halkı *"biz sana inkiyad ederiz ve sana mailiz"*²⁵⁰ diyerek Emîr Emîran Ömer'in şehre girmesine razı oldular.²⁵¹

Emîr Emîran Ömer, şehir halkı ile yaptığı görüşmeyi Gürcü Kraliçesi Tamara ve emirlere anlattı ve *"Ben yalnız olmayınca kaleye girmek için izinleri, bizde ise kaleyi fethetme kudret yok. Ben içeri gireyim, her yıl askerinin masraflarından fazlasını haraç olarak vereyim"*²⁵² dedi. el-Hüseyinî ise bu görüşmeyi: *"Eğer ben *Gence'yi* alır ve *Gence'ye* girersem sizin hükmünüz orada nâfiz olur; Onlar benim kardeşimi çağırıyorlar. Eğer biz kılıç ile şehri alamaz ve geri dönersek ona teslim ederler; onun için benim *Gence'yi* almaklığım biraderimin almasından sizin için daha hayırlıdır."*²⁵³ sözleri ile anlatmaktadır.

Gürcüler ise bu durumu şartlı olarak kabul edebileceklerini söylediler. İstedikleri şartlar ise Emîr Emîran Ömer'in tahta oturtulması ve Gürcü ümerasından birinin de Emîr Emîran Ömer ile birlikte şehre girmesi idi. Emîr Emîran Ömer'de bu durumu şehir halkına bildirdi. Şehir halkı ise *"Mekr ve hilesinden,*

²⁴⁸ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 282-284; Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 153; Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 124-125; el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 127-131.

²⁴⁹ el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 131.

²⁵⁰ el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 131-132.

²⁵¹ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286.

²⁵² Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286.

²⁵³ el-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 132.

gadr ve şerrinden emin olduğumuz bir kimsenin beraber girmesinde bir mahzur görmeyiz” cevabını verdiler. Bunun üzerine Emir Emîran Ömer köleleri ve ümerası, Gürcülerden de üç emir girdiler ve şehri teslim aldılar. Akdedilen anlaşmaya göre ise Emir Emîran Ömer’de saltanat tahtına oturtuldu.²⁵⁴

Ziya Bünyadov, Gürcü kroniklerine dayanarak verdiği bilgiye göre şehrin teslim edilmesi hikâyesi farklı olarak anlatılmaktadır. Kroniğe göre: *David Soslan şehre yaklaşıncı karşısına şehrin soyluları ve büyük tüccarları, kadıları ve hukukçuları çıktı. Onlar diz çökerek David’in önünde eğildi ve onu yücelttiler. Onlar gözyaşlarıyla çocuklarını ona emanet etmeye başladılar. Kralın önünde şehrin kapılarını açıp sultan sarayının kapılarına kadar onun geçmesi için kıymetli kumaşlar serdiler, ona altın gümüş dirhem ve dinarlar sundular. David saraya girince, sultanın tahtına oturdu.*²⁵⁵

Genç şehrinin ele geçirilmesi üzerine David Soslan tarafından bir eğlence tertib edildi ve bu eğlenceye Kraliçe Tamara’da iştirak etti. Emir Emîran Ömer ve Şirvanşah I. Ahsitan törendeki yerlerine oturdular. Gürcü sarayı, David Soslan’ın Atabeg Cihan Pehlivan’ın oğlu Emir Emîran Ömer’i kendisine vasal olarak bağlı kalmasından memnundu.²⁵⁶

Emir Emîran Ömer, saltanat tahtına oturması ile beraber Gürcülere karşı *“kalbinde hiçbir adavet gizlemeyeceğine ve gizli ve açık onlara karşı daima her ne üzerine uzlaştırsa onu kendilerine göndereceğine sadık kalacağına ve onların emirlerine hiçbir muhalefet etmeyeceğine dair”* yemin etti. Gürcüler de sadık kalacaklarına dair yemin ettiler ve merasim sonrasında ise Genç şehri terk ettiler. Gürcüler şehirden çıkmalarına rağmen Emir Emîran Ömer’in şehirdeki hâkimiyeti fazla uzun sürmedi ve 22 günlük bir hâkimiyet sonrasında hayatını kaybetti.²⁵⁷ Gürcülerin çekilmesinin ardından Emir Emîran Ömer, şehrin Müslüman kesimine baskı yapmaya ve Hristiyanlara karşı ise iyi davranmaya başladı. Bu adaletsiz davranış karşısında şehrin ileri gelenleri tarafından Emir Emîran Ömer öldürüldü.²⁵⁸

Emir Emîran Ömer’in ölmesi üzerine şehir halkı *Nahcivan*’da bulunan Ebû Bekir’e şehri yeniden teslim edeceklerine dair bir haber gönderdiler. Bunun üzerine şehre gelen Ebû Bekir, şehrin hâkimiyetini oğluna verdikten sonra tekrar *Nahcivan*’a gitti.²⁵⁹

Genç şehirde bu olaylar yaşanırken Gürcü Kraliçesi Tamara, Emir Emîran Ömer’in öldüğünü, Ebû Bekir’in şehre yeniden hâkim olduğunu öğrenmesi üzerine Genç üzerine doğru harekete geçti ve şehri yağmalamaya başladı. Genç Emiri, istilacıların gafil buldukları bir zamanda hücum ederek onları geri püskürttü. Gösterilen başarılı direniş sonrasında Gürcüler şehirden istediklerini elde edemeyeceklerini anlamaları üzerine bu kez *Nahcivan*’a bas-

²⁵⁴ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 132.

²⁵⁵ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 126.

²⁵⁶ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 126.

²⁵⁷ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 132.

²⁵⁸ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 127.

²⁵⁹ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286.

kın düzenlediler. Ebû Bekir, Gürcülerin şehre geldiğini haber alınca şehri terk ederek *Tebriz*'e kaçtı. Gürcüler kalelerin birçoğunu istila ettiler ve ele geçirdikleri yerlere valiler atadılar. İstila hareketlerine devam eden Gürcüler, *Nahcivan* ve *Beylekan*'ı haraca bağladılar. Ardından kendilerine karşı engel olabilecek bir kuvvet göremeyen Gürcüler bütün *Arrân* topraklarını ele geçirdiler. Ayrıca *Gence* şehrinden başka bir köy ve şehir kalmadı.²⁶⁰

Nusretüddin Ebû Bekir'in 1211 yılında ölmesi üzerine Azerbaycan Atabegliği'nin başına kardeşi Müzafferüddin Özbek geçti.²⁶¹ Müzafferüddin Özbek, iktidara geçtiği dönemde Gürcü Krallığı'nda da iktidar değişikliği oldu. Kraliçe Tamara henüz hayatta iken Laşa lakaplı Giorgi IV'e taç giydirmişti. Tamara'nın 1212 tarihinde ölmesi ile birlikte Laşa, Gürcü Krallığı'nın başına geçti.²⁶²

Laşa, Krallığın başına geçtiği dönemde *Gence* ve çevresi ile birlikte *Nahcivan*, *Erzurum* gibi daha birçok şehir Gürcü Krallığı'na vergi ödüyor ve değerli hediyeler takdim ediyorlardı. Gürcü Kralı Laşa bu zamanlarda vaktini eğlence ve zevküsefa içerisinde geçirmekte idi. Kralın bu durumundan faydalanmak isteyen *Gence* halkı ayaklandı ve vergi vermemeye başladı.²⁶³ Aynı zamanda Müzafferüddin Özbek'te halkın yanında yer alarak Gürcü Kralı'na karşı bağımsızlığını ilan etti.²⁶⁴

Kral Laşa, itaatsiz vasalını ve *Gence* halkını yeniden hâkimiyeti altına almak²⁶⁵ amacıyla İoane Mhargrdzel'i çağırdı ve kendisine: "*En parlak hükümdar olan merhume annem krallığı bana terk ettiğinden beri baba ve atalarımın bütün düşmanları bugüne kadar vergiye ve irademe tâbi kalmışlardı. Şimdi ise Gence atabeki beni saymamağa başlayıp vergi vermeyi reddetmektedir. Bundan dolayı, Gence'yi cezalandırmağa ve sizi bu işle görevlendirmeye karar verdim, çünkü baba ve atalarım senin kuvvet ve iştirakin ile sultanların kudretini kırmışlardır. Şeref ve imtiyazları benim tarafımdan tasdik edilerek, diğer düşmanlarımıza da bize riayet etmesini öğretmek üzere Gence'ye karşı yürüyelim. Allah'ın yardımı, mukaddes haçın himayesi ve sizin cesaretiniz sayesinde düşmanlarımızı ve bize isyan eden bütün halkları yeneceğiz*"²⁶⁶ diyerek *Gence* üzerine harekete geçmesi için teşvik etti.

Yapılan teşvikler sonucunda bizzat Kral Laşa'nın da başında bulunduğu orduyla birlikte *Gence* üzerine sefere çıkıldı. Gürcü ordusu şehre girdiği vakit hiçbir mukavemet ile karşılaşmadı, fakat şehrin sağlam korunması nedeniyle kuşatmanın uzamasına neden oldu. Kuşatma esnasında Kral Laşa'nın yaptığı tedbirsiz davranışlar neticesinde her iki tarafta ağır kayıplar verdi. *Gence* halkı kılıç darbeleri ile öldürüldü. Şehir halkının bir kısmı kaçmayı başardıysa da bir kısmı ise esir olmaktan kurtulamadı. Bu vaziyet karşısın-

²⁶⁰ Ahmed B. Mahmud, *a.g.e.*, s. 286-287; el-Hüseyni, *a.g.e.*, s. 132-133.

²⁶¹ Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", s. 876.

²⁶² *Gürcistan Tarihi*, s. 426.

²⁶³ *Gürcistan Tarihi*, s. 426.

²⁶⁴ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 157.

²⁶⁵ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 157.

²⁶⁶ *Gürcistan Tarihi*, s. 426-427.

da çaresiz kalan Muzafferüddin Özbek eskisi gibi vergiye tabi tutulmasını istedi. Bu teklife razı olan Gürcü Kralı esirleri fidyeye bağlayarak geri iade etti ve ardından değerli hediyeler, inciler, mücevherler ile birlikte *Tiflis*'e geri döndü.²⁶⁷

Muzafferüddin Özbek'in iktidarı döneminde yeni siyasi ilişkiler yaşanmaya başladı. Bu dönemde *Azerbaycan* ve *Arrân* bölgeleri Hârezmşâhlar ve Moğolların akınlarına maruz kaldı. Hârezmşâh Alâeddin Muhammed, Mâverâunnehir Bölgesi'ni tamamen hâkimiyeti altına alıp Karahıtaylılar'a karşı zafer elde edince güçlendi ve çevresinde bulunan herkes ona karşı itaatlerini bildirdiler. Elde ettiği güç ile birlikte Hârezmşâh Alâeddin Muhammed, el-Cibâl Bölgesi'ni ele geçirmek üzere harekete geçti. *Kazvîn*, *Zencâtı*, *Ebher*, *Hemedân*, *İsfahan*, *Kurum* ve *Kâşân*'ı ele geçirdi. Hârezmşâh Alâeddin Muhammed, elde edilen başarılar sonrasında *Azerbaycan* ve *Arrân* Emiri Müzafferüddin Özbek ile bir anlaşma yaptı. Yapılan anlaşmaya göre, Özbek hâkimiyeti altında bulunan şehirlerde hutbeyi Hârezmşâh adına okutacak ve tamamen Hârezmşâh'ın hâkimiyetini kabul edecek (1217-1218).²⁶⁸ Müzafferüddin Özbek'in bu anlaşmayı kabul etmesi ile birlikte Azerbaycan Atabegleri, Hârezmşâhların vasalı haline gelmiş oldu.

Ermeni takvimine göre 669 (1220) tarihinde Moğollar (Tatar) 20.000 kişilik bir grup ile beraber *Çin* ve *Maçin* ülkesinden çıkarak²⁶⁹, önce *Türkistan* ve özellikle *Kâşgâr*, *Balasağun* gibi şehirlere girdiler. Ardından *Mâverâunnehir*'e geldiler ve *Semer kand*, *Buhara* ve çevresinde bulunan diğer şehirleri de ele geçirdikten sonra İslâm topraklarına girdiler.²⁷⁰

Moğollar, *Hemedân* ve *el-Cibâl* bölgesinde buldukları sırada kış şiddetli bir şekilde bastırmış, aşırı soğukların yaşanması nedeniyle *Azerbaycan*'a doğru hareket ettiler. Moğollar şehir ve köyleri yakıp yıkmasına rağmen *Azerbaycan* ve *Arrân* hükümdarı Muzafferüddin Özbek ise *Tebriz*'de şarap içerek eğlence hayatına devam ediyordu. Muzafferüddin Özbek'in hiçbir direniş göstermemesi üzerine Moğollar, *Mukan*, *Merağa*, *Hemedan*, *Erdebil* gibi şehirleri ele geçirdikten sonra *Tebriz*'e geldi. Moğolların *Tebriz*'e gelmesi ile beraber Muzafferüddin Özbek çareyi *Nahcivan*'a kaçmakta buldu. 618 Ramazan (Ekim-Kasım 1221) tarihinde *Beylekân*'ın ele geçirilmesi ile birlikte Moğollar, *Arrân*'ın en büyük şehri *Gence* şehrine girdiler. Fakat *Gence* şehri son derece korunaklı bir durumda olduğu için şehri ele geçirmek kolay değildi. Bu durumu fark eden Moğollar şehir halkından para ve elbise istemekle yetindiler. Şehir halkı bu isteği kabul ederek, Moğolların şehirden uzaklaşmalarını sağlamış oldular.²⁷¹

Moğollar üç yıl sonra yeniden *Gence* şehrine geldiler. Bu gelişlerinde ise durum tamamen farklı oldu. Şehir halkını kılıçtan geçirdiler ve büyük miktarda ganimet, esir, yüklü miktarda servet ele geçirdikten sonra şehirden ayrıldılar.²⁷²

²⁶⁷ Berdzenişvili-Canaşia, *a.g.e.*, s. 157; *Gürcistan Tarihi*, s. 427-428.

²⁶⁸ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 167-168.

²⁶⁹ Sebastatsi, "Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", s. 35.

²⁷⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 211.

²⁷¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 226-227.

²⁷² Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 23.

Kıpçakların İskânı ve Gürcü Akınlarının Devam Etmesi

Moğollar, *Azerbaycan*, *Arrân* ve *Gürcü* topraklarını hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kıpçakların bulunduğu bölgeye geldiler ve Kıpçak ülkesini istila ettiler. Moğolların Kıpçak topraklarını istila etmeleri üzerine Kıpçaklardan bir grup Gürcü Kralı Giorgi IV (Laşa) ve General İvane'nin yanına giderek kendilerine hizmet edeceklerini vaat ederek iskân için toprak istediler. Fakat bu durum ne Gürcü Kralı Laşa ne de General İvane tarafından kabul görmedi. Olumsuz cevap alan Kıpçaklar buradan ayrılmak zorunda kaldılar.²⁷³

Kıpçakların iskân talebi Gürcüler tarafından kabul edilmemesi üzerine bu kez Şirvanşah Derbendi Emiri Reşid'e bir mektup yazarak elçi ile birlikte Emir'e gönderdiler. Gönderdikleri mektupta: *“Moğollar ülkemize saldırdılar ve mallarımızı yağmaladılar. Bizde senin ülkeneye gelip yerleşmek istiyoruz. Bunun için buraya geldik. Senin kulların ve reayan olmak istiyoruz. Dileğimiz senin adına ülkeler fethetmek ve seni sultan kabul etmektir. Bizim sultanımız ol.”* talebinde bulundular. Emir Reşid, Kıpçakların kötü niyetlerinin olabileceğini düşünerek isteklerini kabul etmedi. Bu durum karşısında Kıpçaklar elçi ile beraber bir mektup daha gönderdiler. Bu kez mektupta şunlar yazılıydı: *“Eğer sana karşı herhangi bir hile yapmamızı düşünüyorsan çocuklarımızı ve kadınlarımızı yanında rehine bırakalım; hepimiz senin hizmetine girelim, senin itaatini kabul edip hükmün altında yaşayalım.”* Kıpçaklar tarafından verilen güvenceye rağmen, Emir Reşid bu teklifleri yine kabul etmedi.²⁷⁴

Kıpçaklar tarafından yapılan teklifin kabul edilmemesi üzerine, bu kez Kıpçaklar *Derbend* şehrini bir hile ile geçirdiler. Şehrin ele geçirilmesi ile birlikte Kıpçaklar'a mensup gruplar gelip yerleşmeye başladı. Şehirde nüfuz olarak güçlenmeye başlayan Kıpçaklar, Emir Reşid'i hapsederek memlekete tamamen hâkim olmak istediler. Bu durumu fark eden Emir Reşid ise *Şirvan'a* kaçtı. *Derbend'in* ele geçirilmesinin ardından Kıpçaklar, Gürcülere ait *Kible/Kebele*'ye doğru hareket ettiler. *Kible/Kebele* şehri ve çevresi kuşatma altına alınarak, yağma ve talan edildi. Buradaki yağma hareketinden sonra Kıpçaklar *Gence'ye* gittiler.²⁷⁵

Kıpçakların sadakatlarına güvenen *Küşhâre*, onların *Gence* yakınlarında yerleşmelerini kabul etti. Ardından *Küşhâre*, Kıpçakların ülkelerine gelişlerini haber vermek amacı ile *Müzafferüddin Özbek'e* haber gönderdi. Gelen haber üzerine *Müzafferüddin Özbek*, Kıpçakların *Kilekûn Dağı* yakınlarına iskân edilmesini isteyerek, bunlara çeşitli hil'atlerin gönderilmesini istedi. *Müzafferüddin Özbek'in* istek ve emirleri derhal yerine getirildi.²⁷⁶ Gürcülerin, *Gence'ye* gasp ve yağmalarından bıkan şehir halkı, iskân edilmek isteyen Kıpçaklara kollarını açtı. Bu iskân neticesinde ise *GenceEmiri* ve şehir halkı

²⁷³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 21; Sebastatsi, “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, s. 37.

²⁷⁴ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 257.

²⁷⁵ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 151; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. X. s. 258.

²⁷⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. X. s. 260.

bunların yardımlarından faydalanmayı düşünüyorlardı. Kıpçaklar da onlara karşı her konuda yardımcı esirgemediler.²⁷⁷

Kıpçakların *Gence* civarında yerleşmeleri ile birlikte Gürcülerin endişelenmesine neden oldu. Bunlara karşı bir baskın düzenlemek üzere Gürcü Kralı Laşa askerlerini toplayarak harekete geçti.²⁷⁸ Gürcü ordularının başında General İvane bulunuyordu.²⁷⁹

General İvane komutasındaki Gürcü kuvvetlerinin *Gence* üzerine doğru geldiğini haber alan *Gence* Emiri Kûşhâre, Kıpçakları haberdar etmiş ve *Gence* yakınlarında karargâh kurmalarını istedi. Kıpçaklar, Gürcüler üzerine ani bir saldırı düzenleyerek Gürcü ordusunu mağlup ettiler ve geriye çekilmeye zorladılar. Kıpçaklar bu mücadele sonrasında Gürcü askerlerinin yanlarında bulunan eşyaları ganimet olarak aldılar ve çok sayıda da esir ele geçirdiler (1222-1223).²⁸⁰ Genceli Kiragos ise yaşanan mağlubiyeti şu sözlerle anlatmaktadır: “*Harbe girişir girişmez barbarlar saklandıkları yerlerden çıktılar. Yorgun ve ümitsiz Gürcüleri kâmilen kılıçtan geçirdiler. Birçok esir aldılar, geri kalanları firara mecbur ettiler. O gün Hristiyanlar büyük bir yenilgiye uğradı.*”²⁸¹

1225 yılına gelindiğinde Gürcülerin *Gence* üzerine yeni bir saldırısı daha meydana geldi. Gürcü ordusu şehri kuşatma altına aldı. *Gence* halkının kalabalık olması ve daha önceden yaptıkları savaşlar neticesinde tecrübe edinmeleri sayesinde Gürcülere karşı üstün gayret gösterdiler. Günlerce devam eden çatışmalar sonunda *Gence* halkı ile beraber mücadele eden diğer Müslüman askerleri, birlikte ciddi bir çıkış hareketi yaparak Gürcüler üzerine saldırıya geçtiler. Şehrin dışında şiddetli bir savaş meydana geldi. Gürcüler, bu zorlu mücadele sonrasında şehri ele geçiremeyeceklerini ve şehir halkına karşı koyacak güce sahip olmadıklarını anlamaları üzerine şehirden uzaklaştılar.²⁸²

Hârezmşâhlar Devleti Dönemi *Gence* Şehri

Hârezmşâh Alâaddin Muhammed'in kesin olarak nerede ve nasıl öldüğü hakkında (Abeskun Adası'nda ölmüş olduğu ihtimali önemli) kaynaklarda farklı bilgiler yer almasına rağmen 1220-1221 tarihinde ölümünün ardından yerine oğlu Celâleddin Mengüberti geçti.²⁸³ Alâaddin Muhammed, 1215 tarihinde *Balişan-Gur* ve *Gazne* bölgelerini egemenliği altına aldıktan sonra, *Gazne* şehri merkez olmak üzere *Gur*, *Herat*, *Garcistan* ve *Sicistan* ülkelerine melik olarak Celâleddin Mengüberti'yi atadı. Sultan Celâleddin, veliht olarak tayin edilmesine rağmen babasının ölümünden tam dört sene sonra devletin hâkimiyetini elde edebildi.²⁸⁴

²⁷⁷ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 21; Sebastatsi, “Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm”, s. 37.

²⁷⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. X. s. 260.

²⁷⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası*, s. 21.

²⁸⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 260.

²⁸¹ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 22.

²⁸² İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 276.

²⁸³ Nagehan Güler, *Hârezmşâhların Moğollar İle Münasebetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2016, s. 90-93.

²⁸⁴ Aydın Taneri, *Harezşahlar*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019, s. 40, 49.

Sultan Celâleddin, devletin başına geçtikten sonra, kısa sürede hemen hemen bütün *İran* bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Bundan sonra *Azerbaycan* ve *Arrân* bölgesini sınırlarına dahil etmek üzere harekete geçti.²⁸⁵ Sultan Celâleddin, *Merâğa*'yı hâkimiyeti altına aldı ve ardından *Tebriz* şehrine doğru hareket etti. Azerbaycan ve Arrân Atabegi Müzafferüddin Özbek, Sultan Celâleddin'in *Tebriz*'e doğru geldiği haberini alınca, O'na karşı mücadele edemeyeceği korkusu ile *Gence* şehrine kaçmak zorunda kaldı.²⁸⁶

Tebriz şehrinin yetersiz kalması üzerine Sultan Celâleddin, 17 Recep (25 Temmuz 1225) tarihinde şehri hâkimiyeti altına aldı. Müzafferüddin Özbek, şehri terk ederken eşi Sultan Tuğrul III'ün kızı Melike Hatunu şehirde bıraktı. Sultan Celâleddin bir süre sonra Melike Hatun ile evlendi.²⁸⁷ Sultan Celâleddin bir süre şehirde kaldıktan sonra Horasan Veziri Orhan'ı bir ordu ile beraber *Gence* bölgesine doğru gönderdi.²⁸⁸

Hârezmşâh ordusunun gelmesi üzerine Müzafferüddin Özbek, *Gence* şehrini terk etti. Kaynaklara bakıldığı zaman Müzafferüddin Özbek'in gittiği yer hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. El-Ömerî, İbnü'l Esîr ve İbnü'l Verdi gibi müellifler Özbek'in şehrin iç kalesine sığındığını söylerken, Cüveynî ise Alıncak Kalesi'ne gittiğini söylemektedir.²⁸⁹

Harekâta devam eden Vezir Orhan, *Gence* şehri ile beraber *Beylakan*, *Berdah*, *Şemkur* ve *Şiz*'i ele geçirdi. *Gence* şehrinin valisi Reis Cemaleddin el-Kümü, Sultan'a karşı hizmet etmeye hazır olduğunu bildirerek, *Gence*'yi Vezir Orhan'a teslim etti (1225).²⁹⁰

İbnü'l Esîr, şehrin ele geçirilmesi sırasında kendisine ulaşan bir bilgiyi şöyle nakleder:

“Özbek bu kalede bulunurken Celâleddin'in askerleri halkın mallarına el uzatmış ve kaleyi yağmalamaya başlamışlardı. Bunun üzerine Özbek, Celâleddin'e gönderdiği bir şikâyetnamesinde şöyle demişti: “Halkıma karşı böyle kötü davranılmasına razı değilim. Bu muteğallibe askerlerin halkın mallarından ellerini çekmelerini rica ediyorum.”

Sultan Celâleddin ise, Müzafferüddin Özbek'in bu isteğini kabul etti ve *Gence* ve çevresini her türlü saldırıdan korumak amacı ile adamlarından bir grubu görevlendirdi.²⁹¹

Ermeni müelliflerinden Genceli Kiragos, şehre yapılan seferi: “*Kuzeyden gelen ve Tatar tesmiye olunan bu millet, Horasan Sultanı Celaleddin'i acınacak bir hale getirdi. Onu mağlup edip ülkesini tahrip etti. Ağvan havalisine frar*

²⁸⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, Çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 357; Taneri, *a.g.e.*, s. 52.

²⁸⁶ el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 356; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 283.

²⁸⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 357; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 284-288.

²⁸⁸ Taneri, *a.g.e.*, s. 53.

²⁸⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 359; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 356; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 289; İbnü'l Verdi, *a.g.e.*, s. 113;

²⁹⁰ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 161; Taneri, *a.g.e.*, s. 53.

²⁹¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt: X. s. 289.

mecburiyetinde kalınca, Celaleddin Gence şehri üzerine yürüdü ve şehri zapt etti. Acemleri, Arapları ve Türkleri imha ederek sellerle kan döktü."²⁹²sözleri ile anlatılmaktadır.

Müzafferüddin Özbek, eşi Melike'nin Sultan Celâleddin ile evlendiği haberini almasından sonra kendisi de birkaç gün sonra üzüntüsünden Alıncak Kalesi'nde öldü. Müzafferüddin Özbek'in ölmesi ile beraber Azerbaycan Atabegleri Devleti'de sona ermiş oldu.²⁹³ Devletin yıkılması sonrasında Atabeg Müzafferüddin Özbek'e bağlı askerler ise Sultan Celâleddin'in himayesi altına girdi.²⁹⁴

Gence şehri 1231 tarihindeki Moğol saldırılarına kadar Sultan Celâleddin'in yönetimi altında kalmaya devam etti.

Moğol saldırıları başlamadan önce 1231 tarihinde Gence halkı ayaklandı. Bu ayaklanmanın başlamasının nedeni ise Harezmîlerin katledilmesi idi. Bender adındaki birinin liderliğinde meydana gelen hareket daha geniş bir alana yayıldı. Bu durum karşısında Sultan Celâleddin, Nesevi'yi ve bir hâcibini elçi olarak göndermek zorunda kaldı. Gence yakınlarına kadar giden bu iki kişi halkı itaate davet ettiyse de bunda başarılı olamadılar. Gence halkı surdan dışarı çıkarak Sultan Celâleddin'in çadırına ok atmalarına rağmen, çıkan çatışmada mağlup oldular.²⁹⁵

Sultan Celâleddin, Azerbaycan ve Arrân bölgelerini fazla zorluk çekmeden ele geçirmiş bulunmaktaydı. Çünkü bu dönemde halk, Müzafferüddin Özbek'e bağlı memurların kötü idaresi ve Gürcülerin devamlı saldırıları nedeniyle bıkmıştı. Bu sebeplerden dolayı halk, şehrin kapılarını açarak seferlerin başarılı olmasını kolaylaştırdı.²⁹⁶ Ayrıca Müzafferüddin Özbek, yapılan saldırılar karşısında hiçbir mukavemet göstermiyor, hükümdarlık görevlerini yerine getirmiyor, vaktini ise eğlence meclislerinde geçiriyordu. Bu durumu fırsat bilen Gürcüler ise devamlı surette saldırılar düzenliyorlardı. Meydana gelen bu olumsuz durumlar birleşince Azerbaycan ve Arrân bölgesinin kolayca elde edilmesini sağlayan unsurlar olmuştur.

İbnü'l Esir, Müzafferüddin Özbek ve Müslümanların ahvalini şu sözleri ile anlatıyor:

*"Biz her gün İslâm diyarının bu bölgesinde meydana gelen perişanlığı işittikçe bütün Müslümanlar olarak Cenabı Allah'a yalvarıp, burada yaşayan Müslümanları ve İslâm topraklarını o istilacı kâfirlerden korumasını ve başlarına gelen felaketleri giderip intikamlarını alacak bir lidere müyesser kılması için sürekli dua edip duruyorduk. Azerbaycan Hükümdarı Özbek b. Pehlivan midisinin ve uçkurunun derdine düşmüş, gece gündüz içtiği içkiden dolayı sürekli sarhoştur. Ayıldığı zaman da yine yumurta tokuşturarak devamlı kumar oynayıp duruyordu."*²⁹⁷

²⁹² Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 24.

²⁹³ Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 161; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 261.

²⁹⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 359.

²⁹⁵ Taneri, *a.g.e.*, s. 55.

²⁹⁶ Taneri, *a.g.e.*, s. 52.

²⁹⁷ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, Cilt: X, s. 285.

Hârezmşâhlar döneminde Arrân'a "Türkmen yığınağı" adı verilmişti. Bu tarihte ise Türkmenler "Arrân ve Muğan'da karınca gibi kalabalık" durumdaydı.²⁹⁸

Moğollar ve İhanlılar Döneminde Gence Şehrinin Siyasi Durumu

Moğolların, Gence şehrine ilk kez gelişleri Hârezmşâh Alâaddin Muhammed'in iktidarı döneminde, Moğol tüccarlarının Otrar valisi İnalçık tarafından öldürülmesi sonucunda gerçekleşmişti.

Moğollarda yer alan bir adete göre "Moğollar elçilerini öldüren uluslarla intikamlarını almadan hiçbir zaman barış yapmazlar"²⁹⁹ anlayışı ile Cengiz Han, oğullarını, büyük emirlerini topladı ve tümenlerini, taburlarını, bölüklerini ve takımlarını savaş düzenine soktu. Ayrıca Cebe, Subedey ve Tohuçar Noyan'ı öncü birliklerinin komutanları olarak tayin etti.³⁰⁰ Cengiz Han, bu üç komutana: "Siz dışardan giderek (yandan dolaşarak) sultanın gerisine varınız ve biz gelinceye kadar bekleyiniz. Sonra bizimle birlikte her iki taraftan hücum edersiniz."³⁰¹emrini verdi.

1218 tarihinde başlayan harekâtMeraga şehrinin ele geçirildiği 1221 tarihinde kadar devam etti. Bu süre içerisinde başta Gence olmakla birlikte Tebriz, Erbil, Şamahı gibi şehirler Moğol akınlarına maruz kaldı.³⁰²Gürcistan seferleri için büyük bir engel teşkil etmesi nedeniyle özellikleGence şehrinin alınması Moğollar açısından büyük önem arz ediyordu. Böylece şehrin haki-miyet altına alınması ile beraber bu engelde ortadan kalkmış oldu.³⁰³

Meydana gelen ilk akınlardan sonra Moğollar, 1229 tarihinde Curmağun komutasında büyük bir ordu ile Gence şehrine tekrar geldiler. Şehir halkını kılıçtan geçirdiler, çocuk ve kadınlardan çok sayıda esir aldılar. Şehir tahrip edilmeden önce ilginç doğa olayları da yaşanmaya başladı. Bu durumu Ermeni müellifi Sebastatsi: "Yer aniden yarıldı ve siyah bir su fıskırdı. Şehrin içindeki Çantari denilen büyük bir çam ağacı yıkıldı ve sonra eskisi gibi yerine dikildi. Bu olay üç defa tekrarlandıktan sonra nihayetinde yıkılan ağaç bir daha dikilmedi"³⁰⁴ sözleri ile anlatmaktadır.

Müverrih Vardan ise Gence şehrinin alınmasını şu sözleri ile anlatmaktadır: "Tatarlar görüldüğü gibi 1220 yılında az bir kuvvet ile gelmiş ve 1222 yılında tekrar ilerlemeye teşebbüs etmiş, fakat cesaret edememişlerdi. Bu sırada başlarında Çarmağun isminde bir kumandan olduğu halde 1225 yılında büyük

²⁹⁸ Togan, "Azerbaycan", s. 101.

²⁹⁹ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk, Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan, 2. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 158.

³⁰⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 119.

³⁰¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 181-182.

³⁰² Hayrunnisa Alan-İlyas Kamaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 152.

³⁰³ Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 37.

³⁰⁴ Sebastatsi, "Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm", s. 40.

bir kuvvet ile birlikte Gançak'ı muhasara ile birkaç günde zapt ettiler. Beğendikleri kadın ve çocuklar haricinde bütün ahaliyi katlettiler."³⁰⁵

Ermeni müverrihlerinden Genceli Kiragos'ta Gence şehrinin alınması, mücadele sırasında meydana gelen olaylar ve Moğolların yaptıkları hakkında detaylı bilgiler vermektedir:

İranlı birçok nüfusu fakat pek az Hristiyan ahaliyi kapsayan bu şehir, Hristos'un ve buna tapanların düşmanı idi. Haça, kiliseye söver; papazlar ve ruhban mensuplarına bol bol küfredip dururlardı. Bu küfürbazlıklar, haksızlar had safhaya çıkınca ilahî gayrete dokundu. Şehrin yakın bir zamanda harap olacağına dair alâmetler baş gösterdi. Nasıl ki vaktiyle Kudüs şehrinin yıkılacağına dair alâmetler belli olmuştu. Gence içinde durum böyle oldu. Birden bire yer yarılarak içinden siyah bir su fışkırdı ve Cantarın tesmiye ettikleri bir servi, bu şehrin civarında pek yükseklerle kadar çıkan bu ağaç, hiç beklenilmeyen bir anda kendiliğinden eğilirken görüldü. Bu manzara karşısında halk telaşa düştü; bunu müteakip ağaç doğruldu, yine eski vaziyetini aldı. Bu garip hadise ikinci ve üçüncü defa tekrar ettikten sonra ağaç düştü ve bir daha kalkmadı. Ahali arasındaki hâkim kimseler, bu harikanın manzarasını araştırınca, inkrazlarına işaret olduğunu anladılar. Ayaklar altında çignensin diye kapıların eşğine çaktıkları haçları hakarettten kurtarmaya çalıştılar.

Tatarlar ansızın geldiler ve Gence şehrini muhasara ederek birçok savaş aleti ile onu zapta kalkıştılar. Etraftaki üzüm bağlarını tahrip ettiler ve surları tamamen mancınıklarla yıktılar. Fakat, hiçbirisi şehrin içine giremedi. Bir hafta silah bedest olarak müteyakkız bir halde kaldılar. Bu esnada şehrin zapt edildiğini gören ahali, evlerine dönüp düşmanın eline geçmesin diye yurtlarını ateşe verdiler. Yakılacak ne varsa hepsini yaktılar. Böylece enkaz üstünde çırlıçıp-lak kaldılar. Bu manzara Tatarları kudurttu, hiddetlerinden kılıçlarını çekerek erkek, kadın, çocuk velhasıl bütün ahaliyi kestiler. Silahla mücehhez olduğu halde şehrin bir tarafından kendisine yol açıp firar eden bir askeri kıtadan başka bu katliamdan kurtulan olmadı. Canını kurtarabilen pek az kimselere ise Tatarlar, yer altında saklı defineleri çıkarmak vesilesiyle işkence ettiler. Yakılan evlerini kazarak saklı bulunan eşyayı çıkardılar. Nihayet bunların bazılarını öldürdüler; bir kısmını da esir ederek birlikte götürdüler. Birçok gün bu işlerle meşgul olduktan sonra bırakıp gittiler."³⁰⁶

Moğollar'ın çekilmesinin ardından civar halkı da şehre gelerek, Moğollardan arta kalan eşya ve malları yağmalamaya başladılar. Genceliler tarafından daha önce yer altında sakladıkları birçok altın, gümüş kap ve eşyaları bulup çıkardılar. Yaşanan bu felaket nedeniyle Gence şehri dört yıl boyunca metruk bir halde kaldı. Bir süre metruk kalan şehir yeniden inşa edilmeye başlandıysa da şehri çevreleyen surlar yapılamadı.³⁰⁷ Tamamen bir Türk şehri olarak

³⁰⁵ Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 96.

³⁰⁶ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 37-38.

³⁰⁷ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 38.

inşa edilen *Gence* şehri, İlhanlı Devleti'nin bir vilayeti haline geldi ve aynı zamanda *Arrân*'ın merkezi olmuştur.³⁰⁸

Aknerli Grigor ise diğer müverrihlerden farklı olarak *Curmağun* dışında sefere katılan diğer reislerin isimlerini de paylaşarak sefer hakkında şunları paylaşmaktadır:

*“Cengiz Han’dan alınan yeni bir emirle, üç reis, tekrar Ağvan ve Gürcü memleketleri üzerine yürüyerek birçok şehri ve kaleleri ele geçirdiler. Bu reislerden ilkinin adı Çarma Han, ikincisinin ki Benal, üçüncüsününki de Mullar idi. Bunlar, sayısız atlılarla kaleyi kuşattılar. Daha önce ele geçirdikleri Gantsag (Gence)’in yakınında bulunan Şamkor’u ele geçirdiler. Sagam’ı, Karherts’i, Tereven’i, kral ikametgahı olan Gardman Şatosu’nu, Erkevank’i ve Müdzpınabert Kalesi’ni aldılar. Yine kuşatma ile, sultan makamı olan Tavuş Şatosu’nu, Terunakan ve Norbert (Yenikale)’i ele geçirdiler.”*³⁰⁹

Müverrih, komutanların Cengiz Han’dan aldıkları bir emir üzerine sefere çıktıklarını dile getirse de, burada bir yanlış içerisindedir. Çünkü Cengiz Han, 1227 tarihinde hayatını kaybetmiş ve kendisinden sonra ise yerine Ögedey geçmiştir.

1229 tarihinde meydana gelen istiladan sonra Moğollar, 1231 tarihinde Hârezmşâhları yenilgiye uğratarak *Gence* şehrini tamamen hâkimiyeti altına aldılar. Mücadele esnasında birçok erkek, kadın ve çocuk kılıçtan geçirilerek öldürüldü.³¹⁰ Bertold Spuler ise, *Gence* şehrinin düştüğü tarihi 1233 olarak vermektedir.³¹¹

Ögedey Han’ın iktidarı döneminde *Gence* şehri üzerine yeni bir sefer daha düzenlendi ve şehir yeniden ele geçirildi (1235).³¹² Moğolların *Gence* şehrine bu kadar fazla saldırı düzenlemesinin nedeni ise burada Moğol egemenliğini tam olarak tesis edemediklerinden kaynaklanmaktaydı.

Gence şehri yağmalandıktan ve ele geçirildikten sonra sefere katılan komutanlar *Ağvanistan (Arrân)*, *Ermenistan* ve *Gürcistan*’ı kendi aralarında paylaştılar. Paylaşılan topraklardan her kile reisine derecesine göre bir hisse düştü.³¹³ *Curmağun (Çarma Han)*’a düşen hisse ile birlikte, kendisine ait büyük mekânı da yeniden imar edilen *Gence (Gantsag)* şehrine nakledildi.³¹⁴

Moğollar yaptıkları istila hareketleri sonrasında ele geçirdikleri şehirler bir daha toparlanamaz bir hale geldi. Özellikle *Gence*, *Berde*, *Beylekan*, *Şeberan* gibi büyük ticaret ve zanaat merkezleri eski önemlerini kaybettiler.³¹⁵

³⁰⁸ Bala, “Gence”, s. 763.

³⁰⁹ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 23-24.

³¹⁰ *Anonim Vakayiname’den Pasajlar*, A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s. 122; Piskopos Stepanos, *Piskopos Stepanos Vakayinamesi’nden Alıntı*, A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s. 63.

³¹¹ Spuler, *a.g.e.*, s. 45.

³¹² Osman Gazi Özgüdenli, “Ögedey Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXIV, İstanbul 2007, s. 21.

³¹³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 39.

³¹⁴ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 30.

³¹⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 142.

Moğol hükümdarı Ögedey Han, imar işlerine önem veren³¹⁶ bir yöneticiydi ve özellikle Cengiz Han'ın seferlerinde duman ve alev sütunları içerisine gömülen *Gence, Buhara, Herat, Termez, Nişapur* gibi şehirleri yeniden inşa etti.³¹⁷ İlhanlı Veziri Reşideddin Gazan Han, imar faaliyetleri hakkında verdiği bilgide “*İskender’de dahil olmak üzere, insanların zuhurundan beri hiçbir hükümdarın Cengiz Han ve evlatları kadar ülkeler fethedemediğini belirtir ve vilayetleri ve büyük şehirleri o kadar katlettiler ki Belh, Şapurgan, Talekan, Merv, Sarahs, Herat, Türkistan, Rey, Hemedan, Kum, İsfahan, Meraga, Erdebil, Berda’a, Gence, Bağdad, Musul, Erbil şehir ve vilayetlerinde çok az insan kaldı. Hudut şehirleri ve civarlarında yaşayan insanlar ya toptan yok edildi veya terkettikleri bu yerler tamamiyle harap hale geldi*”³¹⁸sözleri ile anlatmaktadır.

649 Cemaziyelâhır (Ağustos-Eylül 1251) tarihinde meydana gelen Büyük Kurultay’da Moğolların başına Mengü Kaan geçti. Emir Argun ise Mengü Kaan ile ancak Mayıs 1252’de görüştü. Bu görüşme sonunda Mengü Kaan, Emir Argun’un yönetimi altında bulunan *Horasan, Mazenderan, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lur, Arrân, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Halep* bölgelerini tekrar ona verdi. Ayrıca Mengü Kaan, Emir Argun’a *yarlık* ve *payza* verdi. Naimatay ve Torumtay’ı da yönetimde ortak tayin etti. Daha önce Emir Argun’a ortak tayin edilmiş olan Nasıreddin Ali Melik’e de *Nişapur, Tus, İsfahan, Kum ve Kaşan* tümenlerinin komutanlığını verdi. *Arrân ve Azerbaycan* bölgelerinin meliki olan Melik Sadreddin’i ise tekrar aynı görevine tayin etti.³¹⁹

Ermeni takvimine göre 703 (17 Ocak 1254-16 Ocak 1255)³²⁰ tarihinde Mengü Kaan, tabiiyeti altında bulunan memleketlerde bulunan ahalinin nüfus sayımını yapma amacı ile Emir Argun’u görevlendirdi.³²¹ Emir Argun, Hoca Necmeddin Tebrizî ile nüfus sayımı yapmak, halkı onlu ve binli gruplara ayırmak, *kopçur*’u tespit etmek üzere görevlendirdikleri Torumtay, Sarık Buka, Melik Sadreddin’i yola çıkardıktan sonra, kendisi de yanına Hoca Necmeddin Tebrizî’yi alarak Batu’nun karargâhına gitti.³²²

Mengü Kaan’ın fermanı uyarınca vazifelerini yerine getirmek amacıyla *Derbend* tarafından *Gürcistan, Arrân ve Azerbaycan*’a gittiler. Kadınlar hariç olmak üzere on yaşından büyük olan herkesi kayıt altına aldılar. Nüfus başına olması gerekenden fazla vergi koydular ve bu verginin tahsili sırasında halk şiddete maruz kaldı. Vergilerin fazla alınması sonucunda halk sefalet içerisinde kaldı. Vergi vermek istemeyenler ise zincire vurularak işkence görüyordu ve borçlarına karşılık çocukları esir alınmaktaydı.³²³ Aynı zamanda Moğollar,

³¹⁶ Özgüdenli, “Ögedey Han”, s. 21.

³¹⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 487.

³¹⁸ Turan, *a.g.e.*, s. 481.

³¹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 426, 489.

³²⁰ Aknerli Grigor ise bu nüfus sayımının yapıldığı tarihi 1251 olarak vermektedir (Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 45).

³²¹ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 118.

³²² Cüveynî, *a.g.e.*, s. 428.

³²³ Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 118; Müverrih Vardan, *a.g.e.*, s. 103.

aldıkları vergiler vasıtası ile hâkimiyeti altındaki memleketleri yağma etmişlerdir.³²⁴ Emir Argun buralardaki nüfus sayımı ve kopçur tespiti vazifelerini yerine getirdikten sonra *Irak*'a gitti.³²⁵

Cüveynî'ye göre Mengü Kaan, nüfus sayımı yapacak ve vergiyi tespit edecek memurlara geçmişte yapılmış uygulamaları araştırmaları ve kimseye gücünün üzerinde vergi yüklememeleri konusunda uyararak, “*Amacımız hazineyi zenginleştirmek değil, halkın durumunu iyileştirmektir*” diyerek halkın üzerindeki yükü hafifletmek için yarlıg çıkarmıştır. Ayrıca Cüveynî, bu konudaki evrakın ise arşivde olduğunu da dile getirmektedir.³²⁶

1255 tarihinde Hülagü Han'ın *İran, Suriye, Ermenistan, Gürcistan ve Albanya* üzerine geldiği görülmektedir. Daha sonra Hülagü Han kendisinden önce gelmiş bulunan askerlere bu bölgeleri terk etmelerini ve bütün ağırlıkları ile birlikte Rum memleketine doğru gitmelerini emretti. Askerlerde Hülagü Han'ın korkusundan yukarı memleket olarak tabir edilen bölgeleri terkettiler ve denize kadar uzanan Rum sultanlarının hâkimiyeti altında bulunan iç bölgeleri zapt ettiler.³²⁷

Emir Argun, 1258 tarihinde *Arrân*'da bulunan Hülagü'nün yanına giderek, Hülagü'ye ülke sorunları hakkındaki raporlarını sundu.³²⁸

İlhanlılar'dan sonra *Azerbaycan*'ın Türkleşmesi sürecinin tamamlanması ve her yerde aynı lehçenin konuşulması üzerine, *Arrân* ve *Şirvan* bölgesindeki Türklere “*Azerbaycan Türkleri*” veya *Âzerî Türkleri* denilmeye başlandı.³²⁹ Ayrıca bu dönemde *Arrân*'ın bir kısmı için *Karabağ* adı da kullanılmaya başlandı. “*Karabağ Tarihi*”ne göre; *Karabağ* vilayetinin sınırları ise güneyde Hüdaferin Köprüsü ve Aras Nehri'nden Sınık Köprü'ye kadar uzanmaktaydı.³³⁰

Gence şehri, İlhanlı Sultan'ı Gazan Han'ın uyguladığı iktisadi tedbirler sonunda kalkınmaya başladı ve şehir *Karabağ-Arrân* vilayetinin merkezi haline geldi. Böylece şehir idari bakımdan yeniden önem kazandı.³³¹

1335 yılında Celayırlılar, İlhanlılar'ın topraklarının büyük bir kısmına sahip oldukları gibi *Arrân (Gence)* topraklarına hâkim olmuşlardır. 1225-1256 yılları arasında Moğol valilerine ve 1256 tarihinden sonra ise İlhanlı Devleti'ne bağlı olarak kalmışlardır.³³²

³²⁴ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 46.

³²⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 428.

³²⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 490.

³²⁷ Müverrih Vardan, *e.g.e.*, s. 104.

³²⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 430; Solmaz, *a.g.e.*, s. 169.

³²⁹ Togan, “*Azerbaycan*”, s. 94.

³³⁰ Vagif Resulov, *Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s. 134.

³³¹ Efendizâde, “*Gence*”, s. 18.

³³² Solmaz, *a.g.e.*, s. 158.

Timur Devleti Döneminde Gence Şehri'nin Siyasi Durumu

Timur, 25 Şaban 736 (8 Nisan 1336), on iki hayvanlı Türk takvimine göre ise Sıçan yılında *Keş* yakınlarındaki *Ilgar* köyünde dünyaya geldi. Timur adına ilk defa 761 (1360) tarihinde söz edilmiştir. Bu dönemde Timur, Çağataylar ve Moğollar arasındaki mücadelelere katılmıştır.³³³

Timur, yaptığı 10 yıllık bir mücadelenin ardından 12 Ramazan 771/9 Nisan 1370 tarihinde Mâverâünnehir hâkimiyetini ele geçirerek *Semerkan'ta* tahta oturdu. Bu dönemde siyasi vaziyet ise şöyledi. Merkezi *Herat* olmak üzere *Horasan*'da Kertler; merkezi *Sebzevâr (Beyhak)* olmak üzere *Horasan*'ın batı tarafında Serbedâriler; merkezi *Cürcân* olmak üzere *Esterâbâd, Damgan ve Simnân* yöresinde Toga Timurullular; merkezi *Şiraz* olmak üzere *Fars ve Kirman* taraflarında Muzafferiler; merkezi *Bağdad* olmak üzere *Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan* bölgesinde Celâyirîliler hüküm sürüyordu.³³⁴

Timur'un *Gence* üzerine yaptığı harekât ilk defa "Üç Yıllık Sefer" diye anılan 1386-1388 tarihlerinde meydana geldi. Bu harekât sırasında Timur *Mâzenderan, Luristan, Gürcistan* üzerinden *Azerbaycan*'a giderek *Karabağ* bölgesine ulaştı.³³⁵ Timur tarafından zapt ve tahrip edilen *Gence* şehri, daha sonraları buraya *Suriye*'den Kaçar uruğunun bir kısmı buraya getirilerek iskân edildiler. Rusların istilasına kadar, *Gence*'de hâkimiyet kuran Ziyâdoğulları bu Türk uruğundan neş'et etmiştir.³³⁶

1403 tarihinde Miran Şah'ın oğlu Mirza Ömer, *Rey, Gilan, Şirvan, Derbend ve Küçük Asya* arazisini içerisine alan "Hülagu İktâi (taht-ı Hülagu) ile keza Timur tarafından batıda zapt edilmiş bütün arazilerin başına getirildi. Babası Miran Şah, *Arrân*'da; kardeşi Ebubekir, *el-Cezire* olmak üzere Mirza Ömer'e bağlı olarak yerleştirildiler.³³⁷ Yapılan taksimat sonucunda Mirza Ömer *Azerbaycan, Arrân, Irak-ı Acem, Mugan, Ermeniye, Gürcistan, İstanbul*'a kadar *Rum diyarı, İskenderiye ve Nişe* kadar *Şam* diyarına hâkim oluyordu. Buradaki mahalli beylerde Mirza Ömer'in idaresine bağlandı.³³⁸

Timur, 1403 tarihinde *Karabağ-ı Erran*'a geldi ve burada iş-ü işretle bir müddet vakit geçirdi. Bu sırada Şirvanat memleketleri valisi Şeyh İbrahim, Emir'in şerefine toylar yaptı ve lazım gelen hizmette kusur etmedi. Emir'in bulunduğu günlerde her hafta ve hatta birkaç günde bir kere bir bahane ile büyük toylar düzenleyerek zevk-ü safa ile vakit

³³³ İsmail Aka, "Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXXI, İstanbul 2012, s. 173.

³³⁴ Aka, "Timur", s. 173.

³³⁵ Aka, "Timur", s. 173.

³³⁶ Bala, "Gence", s. 763.

³³⁷ Solmaz, *a.g.e.*, s. 170.

³³⁸ Halil Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 184; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurullular (1360-1506)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007, s. 77.

geçirdiler. Toya, Turan ve İran memleketlerinden Türk, Tacik, Arap, Acem'den, sadat, ulema, meşayih, kadılar, eimme, müftüler, sevahip, sudur, ağyan, eşraf katıldı. Emir hazretleri saltanat işlerinden fariğ ve namdar Emirlerin, vezirlerin, memleket, saltanat işlerine ait maruzatıyla meşgul olduktan sonra akşamları meclisinde toplanan fuzela ve ulema ile ilmî mübaheseler, şer'î meseleler hakkında müsahebeler yaparlardı.³³⁹

Büyük Emir (Timur), *Beylekân, Berda'a, Gence* ile *Ermenistan ve Gürcistan* bölgelerinin tamamını Halil Sultan'a verdi.³⁴⁰ 1404 yılı ilkbaharında yapılan bu taksimattan sonra Timur, Kafkas illerini terk etti. Fallmerayer, Yezdli'den yaptığı alıntıda ise şu sözleri paylaşır: "*Timur, Balkanların, Berdaa'nun, Gence-Ermenistan'ın, İran ve Gürcistan'ın mülkiyetini Trabzonla birlikte Mirza Halil Sultan'ın emrine verdi. Miranşah da Tebriz'den Fırat'a kadar olan havaliyi aldı. Anadolu ise kendi kaderine terk edildi.*"³⁴¹

Timur'un ölümünden sonra yerine oğlu Şahruh (1404-1447) geçti. Şahruh'un Karakoyunlular üzerine yaptığı *Azerbaycan* seferi sırasında *Gence* ve *Berda'a'yı* yurt edinmiş olan Karakoyunlu oymaklarından Karamanlılar ayaklanmaya başladı (1421).³⁴² Bu dönemde *Gence* ve *Karabağ* bölgesinin hâkimi Karamanlı boyunun Emiri Yar Ahmed idi.³⁴³ *Gence* ve *Berda'a* bölgesine gönderilmiş bulunan Karamanlı Boybegi Yar Ahmed, *Gence* ve *Berdaa* çevresinde bulunan Çağatay ulusundan vergi toplamış olan tahsildarlara saldırarak mallarına el koydu. Bir taraftan da bölgedeki kaleleri sağlamlaştırdı.³⁴⁴

Karamanlı Boybegi Yar Ahmed'in yaptığı faaliyetlerin haberinin alınması üzerine Şahruh, oğlu Emirzâde Baysungur'u Yar Ahmed üzerine gönderdi. Şahruh'da 9 Nisan'da *Gence'ye* doğru yol aldı. Emirzâde Baysungur, *Gence* ve *Berda'a'yı* ele geçirdi. Yar Ahmed'i ise kendisine karşı gelen kuvvetlere karşısında direnemeyeceğini anlayarak teslim oldu.³⁴⁵ Yar Ahmed, mücadele sırasında sığınmaya çalıştığı *Gürcistan* toprağındaki *Esferzen* kalesinden aman dileyerek Şahruh'un huzuruna getirildi ve Şahruh tarafından affedildi.³⁴⁶

³³⁹ Nizamüddin Şâmi, *a.g.e.*, s. 346-347.

³⁴⁰ Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, Farsçadan Çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 40.

³⁴¹ Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Ter. Ahmet Cevat Eren, Yayına Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, Notlandırın: İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 217.

³⁴² İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 16.

³⁴³ Efendizâde, "Gence", s. 18.

³⁴⁴ el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s. 85; Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, I. Cilt, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 118.

³⁴⁵ Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 16; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 121; el-Hüseynî, *Târîh-i Kebîr*, s. 85.

³⁴⁶ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 118.

Karakoyunlular Döneminde Gence Şehrinin Siyasi Durumu

XV. yüzyılın başlarında *Gence* ve çevresi Karakoyunluların hâkimiyeti altına girmesi³⁴⁷ ile birlikte bu bölgede bazı Türk oymaklarında iskân edilmeye başlandı. Karakoyunlu döneminde *Gence* ve çevresinde bu ulusa bağlı Karamanlu oymağı bulunuyordu. Karamanlu oymağı adını *Gence* ve *Berde*'a hâkimi Emir Karaman'dan almaktadır. Emir Karaman Kara Yusuf'un son dönemlerinde onun beglerbegisi idi.³⁴⁸

Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu Müzafferüddin Cihanşah 1436 tarihinde *Azerbaycan* ve *Arrân*'ın hükümdarlığını aldı. Mirza Şahrüh, Cihanşah'a "al damgalı nişan" vererek bu memleketleri imar etmesini, zulüm ve fesattan kaçınmasını talep etti.³⁴⁹

Karakoyunlu Hükümdarı Hasan Ali, Uzun Hasan tarafından bozguna uğratılması üzerine Karamanlu oymağı Akkoyunlular'a tabi oldular. Karamanlu oymağı Akkoyunlu hâkimiyeti altında iken muhtar bir idareye sahip olsalar da, zamanla siyasi bakımdan ehemmiyetlerini kaybettiler. Ayrıca günümüzde *Gence* ve *Berde*'a bölgesinde bulunan Karaman ve Karamanlu yer adları, bu oymağa ait hatıralardır.³⁵⁰

Karamanlu oymağından başka *Gence* ve çevresinde Bayat oymağından bir kolunda yaşadığı görülmektedir. Bayat oymağı kalabalık bir oymak olmasına rağmen hiçbir zaman birinci derecede önem arz eden bir oymaklar arasında yer alamamıştır.³⁵¹

Sonuç

Tarih boyunca *Arrân* ve *Azerbaycan* coğrafyası birçok kavim, topluluk ve devletler tarafından büyük istilalara maruz kalmıştır. Şehirlerin yok olmasında ve çok sayıda insanın ölmesine neden olan istila hareketlerinden *Gence* şehri de etkilenmiştir. Bunun nedeni ise *Gence* şehrinin Kafkasya coğrafyası içinden geçen önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasıydı. Bulduğu coğrafi konumu neticesinde *Gence* şehri, *Arrân* ve *Azerbaycan*'ın diğer şehirleri ile kıyaslandığında sadece *Arrân* ve *Azerbaycan*'ın değil, Orta Doğu ve Kafkasya'nın önemli ticaret merkezi haline geldi.

Ticaret yollarına hâkim olma düşüncesi sonucunda şehir birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Aynı zamanda şehir birçok devlete de merkez olmuştur. Şehir, birden fazla Türk kavmine ev sahipliği yapmıştır. Özellikle yaşanan Türk göçleri sonucunda şehir ve çevresinde Türk nüfusunun yoğunlaşmasına katkı sağlamıştır. Selçuklu egemenliğindeki Oğuz Türkleri'ninde bölgeye gelmesi ile birlikte bu durum daha da belirgin bir hâl almaya başladı. *Gence* ve çevresi Sultan Melikşah döneminde "Türkmen şehri", Hârezmşahlar

³⁴⁷ Efendizâde, "Gence", s. 18.

³⁴⁸ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 27.

³⁴⁹ Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular*, s. 147.

³⁵⁰ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 27; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 106-107.

³⁵¹ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 106.

döneminde “Türkmen yığınağı” olarak anılmaya başladı. İlhanlılar’dan sonra ise Türkleşme sürecinin tamamlanması ile birlikte günümüze kadar gelen “Azerbaycan Türkleri” ismi ortaya çıktı.

Gence şehrinin kalkındırılması için Gence Emiri Fadl (Fadlun) büyük uğraşlar verdiyse de, şehre hâkim olan zayıf idareciler ve kişisel ihtirasları nedeniyle yanlış kararlar veren valiler tarafından istila hareketleri kaçınılmaz oldu. Bunun sonucunda ise şehir harap, virane bir halde kaldı. Yaşanan bu olumsuz durumların yanında şehrin önemini kaybetmesine neden olan Gence depremi şehri tamamen yıkmıştır ve kaynaklara göre 230 bin civarında insan kaybı olmuştur. Yıkılan şehrin 5 km yakınında yeni bir şehir inşa edildi. Gence şehri yaşadığı yıkıntılardan sonra eski ihtişamını yeniden canlandırmayı başardı ve inşa faaliyetleri sonucunda Arrân ve Azerbaycan’ın en önemli şehirlerinden biri haline geldi.

Gence şehrinin yaşadığı siyasi mevzular, dönemin kaynaklarına da yansımıştır. Özellikle Ermeni müverrihleri kayıt altına almaları, dönemin olaylarını ihtiva etmesi açısından yazılı kaynakları büyük ehemmiyete sahiptir. Bu yazılı kaynakların bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Kaynaklar

- ADİLOV, Asif: *Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IV-V/XI. Yüzyıllar)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Rusçadan Çevirenler: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, 8. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- AHMED B. YÜSUF B. ALİ İBNU’L-EZRAK: *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çev. Ahmet Savran, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.
- AHMED BİN MAHMUD: *Selçuknâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- AKA, İsmail: *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- AKA, İsmail: *İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- AKA, İsmail: “Timur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul, 2012, ss. 173-177.
- AKNERLİ Grigor: *Okçu Milleti Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ: *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- ALAN, Hayrunnisa: *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular (1360-1506)*, İstanbul 2007.
- ALAN, Hayrunnisa - KAMALOĞLU, İlyas: *Avrasya’nın Sekiz Asrı Cengizogulları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- ALTUNGÖK, Ahmet - YILDIRIM, Taner: *Siyasi Açidan Arap-İran İlişkileri, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, İstanbul 2015.
- ALYÂRİ, Hüseyin: *Azerbaycan Atabeğleri, İl-deniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1966.
- Anonim Vakayiname’den Pasajlar*, A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Rusça’dan Çev. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.
- AŞURBEYLİ, Sara: *Bakü Şehrini Tarihi*, Çev. Sevinç Üçgül, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017.
- Azerbaycan Coğrafyası*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Asaf Koçman, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

- Azerbaycan Tarihi Atlası*, Bakü 2007.
- Azîmî Tarihi, Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- BAKIR, Abdulhalik - ALTUNGÖK, Ahmet: “*Erken Ortaçağlarda Tebriz*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX/1, 2015, ss. 63-99.
- BALA, Mirza: “Gence”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1948, ss. 762-766.
- BALA, Mirza: “İldeniz”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1968, ss. 961-964.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz - CANAŞIA Simon (İvane Cavahişvili): *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Türkçeye Çeviren: Hayri Hayrioğlu, 2. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 2000.
- BÜNYADOV, Ziya: *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Çev: İlyas Kemaloğlu, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017.
- CA'FERİ B. MUHAMMED EL-HÜSEYNİ: *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk)*, Farsçadan Çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- CARPİNİ, Plano: *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk, Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan, 2. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- ÇETİN, Halil: *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- ÇİFTÇİ, Fatih: *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetül Kulûb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Deurinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2016.
- DEMİRTAŞ, Turgut: *Tarihte Bıraktığı İzlerle Hazar Devleti*, 1. Baskı, Karakum Yayınevi, Ankara 2018.
- DUNLOP, D. M.: *Hazar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çev. Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- EBÜ CAFER MUHAMMED BİN CERİR'ÜT-TABERİ: *Tarih-i Taberî*, C. III, Tercüme: M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul t.y.
- EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-İBRİ: *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Türkçeye Çev. Şerafeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Tercüme ve Yayına Haz. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- EFENDİZÂDE, Oktay: “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIV, İstanbul 1996.
- EL-BELÂZURİ: *Fütühu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.
- ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı*, 48. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013.
- FALLMERAYER, Jakob Philipp: *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Tercüme: Ahmet Cevat Eren, Yayına Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, Notlandıran: İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- FORSYTH, James: *Kafkasya*, İngilizceden Çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.
- GENCELİ Kiragos: *Moğol İstilas 1220-1265*, Tercüme: Mahmut Kemal Bey, Arap Harflerinden Latin Harflerine ve Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar: Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, Ed. Ayşe Pul, İstanbul 2018.
- Ghewond's History*, Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2006.
- GÖDE, Halil Altay: *Zeyneloğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1993.
- GÖKSU, Erkan: *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- GREGORY ABÜ'L FARAC: *Abü'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- GÜLER, Nagehan: *Hârezmşahlarn Moğollar İle Münasebetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2016.
- Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden Çeviren: Marie Félicité Brosset, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

- HALİFE B. HAYYÂT: *Tarihu Halife B. Hayyât*, Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır, 2. Baskı, Bizim Büro Yayınevi, Ankara 2008.
- HAMDULLAH Müstevfi-i Kazvini: *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, Yayına Haz. Ayşe Ayna-Bilal Şahin-Ayşe Alhan-Sevgi Kübra Akdemirel-Ayşe Tepe-Sibel Temiz, Editör: Erkan Göksu, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- İBN HAVKAL: *Sûrat el-Arz (Yerin Haritası)*, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, Ter: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN KESİR: *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, Cilt: XII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İBNÜ'L ESİR: *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özyayın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt: VIII-IX-X, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İBNÜ'L VERDİ: *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- İMADAD-DİN AL-KÂTİB AL-İSFAHÂNİ: *Zubdat Al-Nusra Va Nuhbat Al'Usra*, Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- İPEK, Ali: *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara 2007.
- İPEK, Ali: *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- İSMAİLOV, Mahmud: *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, Türkçeye Aktaran: Vefa Kurban, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- İSTAHRİ: *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2015.
- Juanher's Concise History of the Georgians*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition (Long Branch, New Jersey, 1991).
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- KALANKATLI Moses: *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- KAYHAN, Hüseyin: "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara 2002, ss. 871-879.
- KAYHAN, Hüseyin: "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, c. 28/1, 2018, ss. 45-65.
- Kazvini ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd'ı*, İnceleme ve Değerlendirme: Murat Ağarı, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019.
- KELEŞ, Nevzat: *Şeddâdiler (951-1199), Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin: *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarından Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahuska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I. Cilt Kuruluş Devri*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- KUDÂME İbn Cafer: *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- LORDKİPANİDZE, Mariam: *Georgia In The 11th-12th Centuries*, Ganatleba Publishers, Tbilisi 1987.

- MEHMETOV, İsmail: *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Mevdüdi: *Selçuklular Tarihi*, Urduca'dan Çeviren: Ali Genceli, Hilâl Yayınları, Ankara 1971.
- MHİTAR Koş: *Alban Salnamesi*, Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çev. Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- MİNĦAC-İ SİRAC EL-CÜZCANİ, *Tabakât-ı Nâsır-î (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hâ-rezmeşâhlar)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Miskeveyh Ebü Ali Ahmed b. Muhammed: *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme: Kıvameddin Burslan, Yayına Haz. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- MUHAMMED B. ALİ B. SÜLEYMAN ER-RÂVENDİ: *Râhat-üs-Sudür ve Âyet-üs-Sürür (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Âlâmeti)*, Cilt I-II, Farsça Metinden Türkçeye Çev. Ahmed Ateş, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- MUHAMMED B. HAVENDŞAH B. MAHMUD: "Mirhand", *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefa*, Cilt 1, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2019.
- MUHAMMED BİN HÂVENDŞÂH BİN MAHMÜD MİRĦÂND: *Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçükiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- MUHAMMED B. NECİB BEKRÂN: *Cihannâme*, Notlar ve Değerlendirme ile Farsçadan Türkçeye Ter. Meryem Doymun, Ed. İlhan Erdem, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.
- MUHAMMED EL-HÜSEYNİ EL-YEZDİ: *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye (Selçukluların Hikâyesi)*, Çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Mukaddesî, *Ahsenü't Takâsîm (İslâm Coğrafyası)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- MÜNİCCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH: *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- MÜVERRİH Vardan: *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayına Haz. İlhan Aslan, Ed. Fuat Hacısalihoğlu, 1. Baskı, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017.
- NASKALI, Esko: "Sâsâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:XXXVI, İstanbul 2009, ss. 174-176.
- NİZAMEDDİN Şâmi: *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- NURİYEVA, İrade: *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XXI. Asrın Başlarına Kadar)*, Bakü 2015.
- OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çev. Fikret İşıltan, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: III, İstanbul 1991, ss. 394-395.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: "Ögedey Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXIV, İstanbul 2007, ss. 21-22.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: *Selçuklular Cilt I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, 5. Basım, İsam Yayınları, Ankara 2018.
- PAŞAYEVA, Mehebbet: "Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış", 38. ICANAS, 5/2007, S. 5, Ankara 2007.
- PİRİYEYEV, Vakıf: *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müellim Neşriyyatı, Bakü 2006.
- PİSKOPOS STEPANOS: *Piskopos Stepanos Vakayinamesi'nden Alıntı*, A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Rusça'dan Çev. İlyas Kemalöğlu, 2. Baskı, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2017.
- RESULOV, Vagif: *Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

- SEBASTATSI: “Sebastatsi Vakayinamesi’nden Bir Bölüm”, A. G. Galtsyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Rusçadan Çev. İlyas Kemalöglü, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 35-59.
- SEBEO: *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızca’ya Çeviren: Frédéric Macler, Ermenice Aslından İngilizce’ye Çeviren: Robert Bedrosian, Türkçe’ye Çev. Z. Zühre İlkelen, 1. Baskı, ayışığıkitapları, İstanbul 2019.
- SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan: *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- SEVİM, Ali: *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- SEVİM, Ali: *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- SİBT İBNU’L CEVZİ, *Mir’atü’z-Zaman Fi Târihi’l Âyân’da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- SİPÂHİZÂDE, Mehmed: *Evzahu’l-Mesalik ilâ Ma’rifeti’l-Büldan ve’l-Memâlik*, Hazırlayan: İlhami Danış, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2019.
- SOLMAZ, Gürsoy: *Selçuklular’dan Osmanlılar’a Gence*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 1997.
- SPULER, Bertold: *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk: *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a Kadar)*, I. Cilt, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- SÜMER, Faruk: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- SÜMER, Faruk: *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, 6. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016.
- ŞADRÜDDİN EBU’L-HASAN ‘Ali İbn Nâsır İbn ‘Ali el-Hüseyinî, *Ahbârü’d Devleti’s Selçukiyye*, Çev. Necati Lügâl, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- ŞERİFLİ, M. X.: *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Bakü 2013.
- ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERİ: *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliki’l Ebsâr)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- TANERİ, Aydın: *Harezşahlar*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2019.
- Tarih-i Âli Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- TASAĞİL, Ahmet: “Hazarlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XVII, İstanbul 1998, ss. 116-120.
- TELLİOĞLU, İbrahim: *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu’nun Fethi*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.
- The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: “Arrân”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: I, İstanbul 1950, ss. 596-598.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: “Azerbaycan”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, Eskişehir 1997, ss. 91-118.
- TOMA Metsopski: *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Tercüme: Gürsoy Solmaz, 1. Baskı, Elips Kitap, Ankara 2009.
- TSKHOVREBA, Kartlis: *A History of Georgia*, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- TUNÇ, Zekiye: “Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarna Kadar Azerbaycan’da Türk İzleri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume 4, 2015, s. 204, <http://dx.doi.org/10.18299/cahij.45>
- TURAN, Osman: *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 10. Basım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2008.
- Urfulu Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev. Hrant D. Andreyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yananç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- VELİHANLI, Naile: *Arab Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993.
- ZAHİRÜ’D-DİN NİŞÂBÜRİ: *Selçuknâme*, Çev. Ayşe Gül Fidan, 1. Baskı, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Extended Abstract

The Political History Of The City Of Ganja From Ancient Ages To The Second Half Of The 15th Century

Ganja city has been home to various communities throughout its history. Along with the effect of this, the name of the city was recorded in different names in historical sources. According to the excavations, the construction of the city dates back to BC. II. goes back to the century.

Although it is not known exactly when the Islamic armies entered the Arran and Azerbaijan region, the city of Ganja was among the most important cities under Islamic rule. After the Turkish groups that first settled in the city of Ganja, in the first quarter of the century, Turkish groups began to settle under the leadership of the Seljuks. As a result of the lack of political unity between the local dynasties ruling in the region, it facilitated the political activities of the Seljuk State. After the reign struggles that occurred in the Seljuk State, the Seljuk State of Iraq entered the historical stage, and the Seljuk State of Iraq continued to govern Arran and the Azerbaijan region, including the city of Ganja.

After the Seljuks of Iraq, the State took over the administration of the Atabeglik of Azerbaijan. But due to the will of rulers, the city who ruled the state, the city was subjected to raids many times.

The Georgian Kings reinforced the Georgian army with Kipchak forces and raided Ganja many times. Although they dominated the city in some periods, their dominance did not last long. As a result of these raids, the surroundings of the city of Ganja were fortified and strengthened.

Along with the appearance of the Mongols on the historical stage, Turkish groups that fled from the front of the Mongols came to Ganja and its surroundings. Thus, it ensured the increase of the Turkish population in the region.

